

दशक सहावा : देवशोधन

समास पहिला : देवशोधन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

चित्त सुचित करावें । बोलिलें तें जीवीं धरावें । सावध होऊन बैसावें । निमिष्य येक ॥१॥

चित्तवृत्तीला सावध करून आता जे सांगेन ते जीवाचे कान करून लक्ष देऊन ऐकावे. सावधपणाचा एक क्षण दुसऱ्या क्षणाला जोडीत जावे. सतत सावध असावे. ॥१॥

कोणी येके ग्रामीं अथवा देसीं । राहाणें आहे आपणासी । न भेटतां तेथिल्या प्रभूसी । सौख्य कैचें ॥२॥

जर एखाद्या गावात किंवा राज्यात राहावयाचे असेल तर तेथील मुख्य अधिकाऱ्याला किंवा नेत्याला भेटून त्याच्याशी सख्य केल्याशिवाय सुखाने कसे रहाता येईल? ॥२॥

म्हणौंन ज्यास जेथें राहाणें । तेणें त्या प्रभूची भेटीं घेणें । म्हणिजे होये श्लाघ्यवाणें । सर्व काहीं ॥३॥

म्हणून ज्याला असे राहावयाचे असेल त्याने त्या नेत्याला स्वतः होऊन भेटले तर ते हिताचे ठरते. ॥३॥

प्रभूची भेटी न घेतां । तेथें कैंची मान्यता । आपुलें महत्त्व जातां । वेळ नाही ॥४॥

नेत्याशी सख्य जोडले नाही, तर त्या गावात किंवा राज्यात उपरेपणा किंवा परकेपणा राहून क्षुल्लक कारणाने मानहानी होऊ शकते. ॥४॥

म्हणौंनि रायापासूनि रंक । कोणी तरी येक नायेक । त्यास भेटणें हा विवेक । विवेकी जाणती ॥५॥

म्हणून राजा असो की भिकारी असो, त्याने दुसऱ्या राज्यात प्रवेश केल्यावर तेथील राजाला किंवा मुख्य अधिकाऱ्याला रिवाजानुसार भेटण्यात शहाणपणा आहे हे विवेकी लोक जाणतात. ॥५॥

त्यास न भेटतां त्याचे नगरीं । राहतां धरितील बेगारी । तेथें न करितां चोरी । आंगीं लागे ॥६॥

त्यांच्याच राज्यात जाऊन त्यालाच न भेटल्यास वेढबिगारीसाठी नेले जाईल. किंवा चोरी न करताच चोर म्हणून पकडले जाईल. ॥६॥

या कारणें जो शाहाणा । तेणें प्रभूसी भेटावें जाणा । ऐसें न करितां दैन्यवाणा । संसार त्याचा ॥७॥

म्हणून विचारी प्रापंचिकाने ईश्वराला शरण जावे. त्याच्या आज्ञेप्रमाणे वागून कर्तव्य करित असता तो ठेवील तसे रहावे. नाहीतर सर्व प्रपंचात दैन्याचे जीवन वाट्याला येईल. ॥७॥

ग्रामीं थोर ग्रामाधिपती । त्याहूनि थोर देशाधिपती । देशाधिपतीहूनि नृपती । थोर जाणावा ॥८॥

राष्ट्राचा प्रभु तो राजा । बहुराष्ट्र तो महाराजा । महाराजाचाहि राजा । तो चक्रवती ॥९॥

येक नरपति येक गजपती । येक हयपति येक भूपती । सकळांमध्ये चक्रवती । थोर राजा ॥१०॥

खेड्यात गावाचा प्रमुख, प्रांतात प्रांताचा प्रमुख, विभागाचा जहागीरदार प्रमुख, राष्ट्राचा प्रमुख राजा, अनेक राष्ट्रांचा महाराजा मुख्य व अनेक महाराजांचा सम्राट चक्रवर्ती हा स्वामी असतो. सैनिकांची तुकडी (नरपती) हत्तीदळ, घोडदळ ह्यांचे प्रमुख असतात. कोणी मांडलीक राजे असतात. ह्या सर्वांत चक्रवर्ती श्रेष्ठ असतो. ॥८-९-१०॥

असो ऐसियां समस्तां । येक ब्रह्मा निर्माणकर्ता । त्या ब्रह्मयासहि निर्मिता । कोण आहे ॥११॥

या सर्वाचा ब्रह्मदेव हा जनक असून त्या ब्रह्मदेवालाही निर्माण करणारा कोणी एक आहे. ॥११॥

ब्रह्मा विष्णु आणि हर । त्यांसी निर्मिता तोचि थोर । तो वोळखावा परमेश्वर । नाना येत्नें ॥१२॥

त्या ब्रह्मदेव, विष्णु व शंकर यांनाही उत्पन्न करणाऱ्या महान परमेश्वराला हर प्रयत्नाने ओळखावे. ॥१२॥

तो देव ठाई पडेना । तरी येमयातना चुकेना । ब्रह्मांडनायेक चोजवेना । हें बरें नव्हे ॥१३॥

त्या परमेश्वराचे जर दर्शन झाले नाही, तर यमयातना चुकत नाहीत. ब्रह्मांडनायकाला जर प्रसन्न करता येत नसेल तर त्यासारखे दुर्भाग्य नाही. ॥१३॥

जेणें संसारीं घातलें । आवघें ब्रह्मांड निर्माण केलें । त्यासी नाहीं वोळखिलें । तोचि पतित ॥१४॥

ज्याने ही सृष्टी निर्माण करून त्यात जन्माला घातले त्याला न ओळखणारा पतित आहे, असे समजावे. कारण त्याला ओळखून त्याच्या आज्ञेत राहणारा व हळूहळू त्याच्याशी एकरूप होऊन जगणारा सुखरूप होतो. असे न करणारा दुःखी होतो. दुःख हेच पतन होय. ॥१४॥

म्हणोनि देव वोळखावा । जन्म सार्थकचि करावा । न कळे तरी सत्संग धरावा । म्हणिजे कळे ॥१५॥

म्हणून देवाचे खरे स्वरूप ओळखून मनुष्यजन्म ज्या मोक्षासाठी आहे तो प्राप्त करावा. ते स्वरूप ओळखता येणे ज्याचे त्याला शक्य नसते म्हणून श्रीगुरूंची संगत धरावी. ॥१५॥

जो जाणेल भगवंत । तथा नाव बोलिजे संत । जो शाश्वत आणी अशाश्वत । निवाडा करी ॥१६॥

जो भगवंताला ओळखून 'तो मी आहे' असा अनुभव घेतो तोच श्रीगुरू होय. त्यांचेपाशी सत्य व मिथ्या यांचा निवाडा झालेला असतो. ॥१६॥

चळेना ढळेना देव । ऐसा ज्याचा अंतर्भाव । तोचि जाणिजे माहानुभाव । संत साधु ॥१७॥

देव हा नित्य व सत्य आहे असा ज्याचा सहज निश्चय झालेला असतो तो महान अनुभव घेतलेलाच संत किंवा साधू असतो. ॥१७॥

जो जनामधें वागे । परि जनावेगळी गोष्ट सांगे । ज्याचे अंतरीं ज्ञान जागे । तोचि साधु ॥१८॥

जो समाजात मिसळून राहतो, पण त्यातील सामान्य लोकांप्रमाणे सुखदुःख, रागद्वेष, कामक्रोध इत्यादिकांनी भरलेले जीवन जगत नाही, उलट त्यांना आनंदमय, तृप्त, शांत व निर्भय जीवन जगण्यास शिकवतो, 'मी ब्रह्म आहे' हे ज्ञान ज्याचे ठिकाणी सहजतेने बाणलेले असते तोच खरा साधू होय. ॥१८॥

जाणिजे परमात्मा निर्गुण । त्यासीच म्हणावें ज्ञान । त्यावेगळें तें अज्ञान । सर्व कांहीं ॥१९॥

'निर्गुण ब्रह्म मी आहे' या अनुभवालाच ज्ञान म्हणतात. याहून जे जे वेगळे असते ते सर्व अज्ञान होय. ॥१९॥

पोट भराव्याकारणें । नाना विद्या अभ्यास करणें । त्यासीं ज्ञान म्हणती परी तेणें । सार्थक नव्हे ॥२०॥

चरितार्थासाठी अनेक विद्यांचा अभ्यास करावा लागतो. त्यालाही 'ज्ञान' असे म्हणतात. पण त्या तथाकथित ज्ञानाने जीवनाचे मोक्षरूप सार्थक होत नाही. ॥२०॥

देव वोळखावा येक । तेंचि ज्ञान तें सार्थक । येर आवघेचि निरार्थक । पोटविद्या ॥२१॥

एकमेव अद्वितीय ब्रह्म जाणणे हे एकच ज्ञान सार्थक करणारे असून इतर ज्ञाने केवळ चरितार्थासाठी उपयोगी पडतात. ती मोक्षाचे दृष्टीने निरर्थक ठरतात. ॥२१॥

जन्मवरी पोट भरिलें । देहाचें संरक्षण केलें । पुढें आवघेचि वेर्थ गेलें । अंतकाळीं ॥२२॥

जन्मभर पोट भरून देह सांभाळला तरी मरणाचे वेळी ती पोटाची विद्या फुकट जाते. ॥२२॥

येवं पोट भराव्याची विद्या । तयेसी म्हणों नये सद्विद्या । सर्वव्यापक वस्तु सद्या । पाविजे तें ज्ञान ॥२३॥

म्हणून जी विद्या केवळ पोट भरण्यासाठी उपयोगी पडते तिला हिताची समजू नये. 'सर्वव्यापक ब्रह्म मी आहे' हा अनुभव ज्यामुळे येतो तीच ब्रह्मविद्या शाश्वत कल्याण करणारी आहे. ॥२३॥

ऐसें जयापासीं ज्ञान । तोचि जाणावा सज्जन । तयापासीं समाधान । पुसिलें पाहिजे ॥ २४ ॥

ही विद्या ज्याचेपाशी आहे, तोच संत किंवा सद्गुरू असतो. स्वतःच्या समाधानासाठी त्याला शरण जावे व आपल्या शाश्वत हिताचा प्रश्न विचारावा. ॥२४॥

अज्ञानास भेटतां अज्ञान । तेथें कैंचे सांपडेल ज्ञान । करंट्यास करंट्याचें दर्शन । होतां भाग्य कैंचे ॥ २५ ॥

एका अडाण्याला दुसरा अडाणी भेटला तर त्यात कोणाचे समाधान होणार? त्यातून ज्ञान कसे प्रकट होणार? करंट्याला करंटा भेटून भाग्योदय होईल काय? ॥२५॥

रोग्यापासीं रोगी गेला । तेथें कैंचें आरोग्य त्याला । निर्बळापासीं निर्बळाला । पाठी कैंची ॥ २६ ॥

पिशाच्यापासीं पिशाच्य गेलें । तेथें कोण सार्थक जालें । उन्मत्तास उन्मत्त भेटलें । त्यास उमजवी कवणु ॥ २७ ॥

भिकाऱ्यापासीं मागतां भिक्षा । दीक्षाहीनापासीं दीक्षा । उजेड पाहतां कृष्णपक्षा । पाविजे कैंचा ॥ २८ ॥

अबद्धापासीं गेला अबद्ध । तो कैसेनि होईल सुबद्ध । बद्धास भेटता बद्ध । सिद्ध नव्हे ॥ २९ ॥

देहापासीं गेला देही । तो कैसेनि होईल विदेही । म्हणौनि ज्ञात्यावांचून नाहीं । ज्ञानमार्ग ॥ ३० ॥

रोगी रोग्याकडे उपचारासाठी जावा, दुर्बळ दुर्बळाकडे आधारासाठी जावा, एका पिशाच्चाने मुक्तीसाठी दुसऱ्या पिशाच्चाकडे जावे, वेड्याला वेडा भेटावा, भिकाऱ्याने भिकाऱ्याकडे भीक मागावी, दीक्षा न घेतलेल्याकडे दीक्षा मागावी, पौर्णिमेने अमावास्येकडे उजेडासाठी पहावे, अजागळाची अजागळाशी गाठ पडावी, बद्धाने मोक्षासाठी बद्धाकडे जावे, देहतादात्म्य असलेल्याने दुसऱ्या बद्धाकडे जावे, या सर्व बाबी हास्यास्पद होत. म्हणून ज्ञात्याशिवाय ज्ञान मिळत नाही. ॥२६-३०॥

याकारणें ज्ञाता पाहावा । त्याचा अनुग्रह घ्यावा । सारासारविचारें जीवा । मोक्ष प्राप्त ॥ ३१ ॥

म्हणून ज्ञानी श्रीगुरूंचा शोध घेऊन त्यांचा अनुग्रह घ्यावा. त्यांच्या सहवासात सार व असार यांचा विचार करून मुक्त व्हावे. देह व जगत् असार असून ब्रह्म सार आहे असा निश्चय करावा. ॥३१॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देवशोधननाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्माक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देवशोधन' नावाचा पहिला समास समाप्त**

दशक सहावा : देवशोधन

समास दुसरा : ब्रह्मपावननिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका उपदेशाचीं लक्षणें । सायोज्यप्राप्ती होय जेणें । नाना मतांचे पेखणें । कामा नये सर्वथा ॥१॥

आता श्रीगुरूंकडून प्राप्त होणाऱ्या अस्सल उपदेशाची लक्षणे ऐका. त्या उपदेशाने जीवन्मुक्ती मिळाली पाहिजे. बुद्धिभेद करणाऱ्या मतांचा उपदेश मुळीच उपयोगी पडत नाही. ॥१॥

ब्रह्मज्ञानेविण उपदेश । तो म्हणों नये विशेष । धान्येविण जैसें भूस । खातां नये ॥२॥

ज्यामध्ये ब्रह्मज्ञान सांगितले जात नाही त्या उपदेशाला काहीच किंमत नाही. धान्य न खाता जसा कोंडा खावा तसा तो उपदेश असतो. ॥२॥

नाना कबाड बडविलें । नातरी तक्रचि गुसळिलें । अथवा धुणचि सेविलें । सावकास ॥३॥

कणसे नसलेल्या कडब्याची (पिंजर, ताट) मळणी केली, लोणी काढल्यावर ताक घुसळत राहिले किंवा तांदूळ धुतलेले पाणी प्यायले. ॥३॥

नाना साली भक्षिल्या । अथवा चोइट्या चोखिल्या । खोबरें सांडून खादल्या । नरोट्या जैशा ॥४॥

फळांच्या साली खाल्ल्या, उसाच्या चोयट्या चघळीत बसले, नारळातील खोबरे न खाता करवंट्या चावल्या. ॥४॥

तैसें ब्रह्मज्ञानेविण । नाना उपदेशाचा सिण । सार सांडून असार कोण । शाहाणा सेवी ॥५॥

त्याप्रमाणे ज्यात ब्रह्मज्ञान नाही त्या उपदेशात केवळ कष्ट आहेत. कोणता शहाणा सार सोडून असार स्वीकारील? ॥५॥

आतां ब्रह्म जें कां निर्गुण । तेचि केलें निरूपण । सुचित करावें अंतःकर्ण । श्रोतेजनीं ॥६॥

आता निर्गुण निराकार ब्रह्माचे वर्णन करू. श्रोत्यांनी सावध अंतःकरणाने ते ऐकावे. ॥६॥

सकळ सृष्टीची रचना । ते हे पंचभूतिक जाणा । परंतु हे तगेना । सर्वकाळ ॥७॥

अवाढव्य दृश्य सृष्टी विविधतेने भरलेली आहे. ती पाच महाभूतांची घडली असून निश्चितपणे नाश पावणारी आहे. त्रिकालाबाधित नाही. ॥७॥

आदिअंतीं ब्रह्म निर्गुण । तेचि शाश्वताची खूण । येर पंचभूतिक जाण । नासिवंत ॥८॥

प्रथमपासून शेवटपर्यंत निर्गुण ब्रह्म व्यापून राहिले आहे. तेच शाश्वत असून त्याहून वेगळे पांच महाभूतांचे घडलेले सगुण नष्ट होते. 'प्रथम व शेवट' ही शब्दयोजना मानवी बुद्धीची आहे. ती गृहीत धरून वर्णन करावे लागते. ॥८॥

येहवीं हें पाहातां भूतें । देव कैसें म्हणावें त्यातें । भूत म्हणतां मनुष्यातें । विषाद वाटे ॥९॥

निराकार ब्रह्माऐवजी दिसणारे साकार जग पाच महाभूतांचे झाले आहे. त्याला देव म्हणता येत नाही. मानवी शरीर पाच महाभूतांचे आहे असे सांगितले तर माणसाला बरे वाटत नाही. कारण त्याचे देहावर फार प्रेम असते. ॥९॥

मां तो जगज्जनक परमात्मा । त्यास आणि भूतउपमा । ज्याची कळेना महिमां । ब्रह्मदिकांसी ॥१०॥

जगाला उत्पन्न करणारा परमेश्वर माणसासारखा पांचभौतिक शरीरधारी नाही. त्याचे स्वरूप ब्रह्मदेवालाही कळत नाही, इतका तो सूक्ष्म व व्यापक आहे. ॥१०॥

भूतां ऐसा जगदीश । म्हणतां उत्पन्न होतो दोष । याकारणें माहापुरुष । सर्व जाणती ॥११॥

विनाशी पंचमहाभूतांप्रमाणेच अविनाशी परमेश्वर असतो असे म्हटले तर मूर्खपणा पदरी येतो. सद्गुरू व संतांना याचे निःसंदिग्ध ज्ञान असते. ते ब्रह्म व जगत् यातील भेद जाणतात. ॥११॥

पृथ्वी आप तेज वायो आकाश । यां सबाह्य जगदीश । पंचभूतांसी आहे नाश । आत्मा अविनाशरूपी ॥१२॥

पृथ्वी, आप, तेज, वायू व आकाश या क्रमाने सूक्ष्म असणाऱ्या पंचमहाभूतांच्या आत व बाहेर सूक्ष्मतम आत्मा भरून आहे. महाभूतांना नाश असून आत्मा अविनाशी आहे. ॥१२॥

जें जें रूप आणी नाम । तो तो आवघाचि भ्रम । नामरूपातीत वर्म । अनुभवे जाणावे ॥१३॥

ज्याला ज्याला रूप व नाम असते ते सर्व दृश्य भ्रमरूप आहे. नामे व रूपे यांच्यामागे अस्तित्व, भातित्व, व प्रियत्व असते. म्हणजे कोणतेही रूप असते, कळते व हवेसे वाटते. रूपे हजारो असली तरी त्यांचे असणे, कळणे व हवेसे वाटणे एकच असते. हे वर्म अनुभवानेच लक्षात येते. ॥१३॥

पंचभूते आणि त्रिगुण । ऐसी अष्टधा प्रकृति जाण । अष्टधाप्रकृतीस नामाभिधान । दृश्य ऐसें ॥१४॥

पांच महाभूते व सत्त्वादी तीन गुण अशी आठ घटकांची प्रकृती तयार होते. त्या प्रकृतीला किंवा सृष्टीला 'दृश्य' असे म्हणतात. जे जे वेगळेपणाने जाणवते ते सर्व 'दृश्य' या एकाच वर्गात मोडते. ॥१४॥

तें हें दृश्य नासिवंत । ऐसें वेद श्रुति बोलत । निर्गुण ब्रह्म शाश्वत । जाणती ज्ञानी ॥१५॥

हे दृश्य नाश पावणारे आहे असे वेद व उपनिषदे सांगतात. (यत् दृष्टं तं नष्टं.) पण अरूप व स्वसंवेद्य ब्रह्म अविनाशी आहे असे ब्रह्मवेत्ते जाणतात. ॥१५॥

जें शस्त्रे तोडितां तुटेना । जें पावकें जाळितां जळेना । कालवितां कालवेना । आपेंकरूनी ॥१६॥

जे शस्त्राने तोडू म्हटले तर तुटत नाही, अग्नीने जाळता येत नाही व मातीप्रमाणे पाण्यात कालविता येत नाही. (नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि —गीता) ॥१६॥

जें वायोचेनि उडेना । जें पडेना ना झडेना । जें घडेना ना दडेना । परब्रह्म तें ॥१७॥

जे वाऱ्याने उडत नाही, वरून खाली पडत नाही, झिजत नाही किंवा त्याचे अवयव वाळून जात नाहीत व जे कधीच लपत नाही ते परब्रह्म. शुद्ध जाणिवेच्या रूपाने सर्वांच्या ते सतत अनुभवात असते. ॥१७॥

ज्यासी वर्णाचि नसे । जें सर्वाहूनि अनारिसें । परंतु असतचि असे । सर्वकाळ ॥१८॥

ब्रह्माला रंग नाही, ते कशात किंवा कोणांत एकरूप होऊन राहत नाही ('अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' गीता १३-१६) व तथाकथित तिन्ही काळात अबाधित असते. ॥१८॥

दिसेना तरी काय जालें । परंतु तें सर्वत्र संचलें । सूक्ष्मचि कोंदाटलें । जेथें तेथें ॥१९॥

ते पांच ज्ञानेंद्रिये व मनाला कळत नसले तरी ते हरवते काय? कल्पना केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही सूक्ष्म पदार्थाहून ते सूक्ष्म आहे. जे सूक्ष्म असते ते व्यापक असल्याने सर्वत्र घनदाट भरून राहिले आहे. (अणुकणाहून ते सूक्ष्म आहे.) ॥१९॥

दृष्टीस लागली सवे । जें दिसेल तेंचि पाहावे । परंतु गुज तें जाणावे । गोप्य आहे ॥२०॥

माणसाला सहजच अशी सवय लागली आहे की जे दिसू शकते ते पाहावे. म्हणजे जे बुद्धीला कळू शकते तेच अस्तित्वात असते. परंतु बुद्धी व ज्ञानेंद्रियांना जे कळत नाही ते गुप्त ब्रह्म अनुभवण्यातच पुरुषार्थ आहे. (रविदीप हिरा दाविती देखणे । अदृष्य दर्शने संतांचिया - तुका.) ॥२०॥

प्रगट तें जाणावें असार । आणी गुप्त तें जाणावें सार । गुरुमुखें हा विचार । उमजों लागे ॥२१॥

जो वृत्तिज्ञानाचा विषय असतो तो असार असतो म्हणजे जे ज्ञानेन्द्रिये व बुद्धीच्या साहाय्याने समजते ते असार असते. जे स्वसंवेद्य असते ते सार असते. म्हणजे जे अनुभवरूप असते ते सार असते. श्रीगुरुंकडूनच हे रहस्य स्पष्टपणे समजावून घ्यावे लागते. ॥२१॥

जें उमजेना तें उमजावें । जें दिसेना तें पहावें । जें कळेना तें जाणावें । विवेकबळें ॥२२॥

श्रीगुरुंनी समजावून सांगितलेल्या विवेकाच्या बळावर जे बुद्धीला कळत नाही त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा. जे चर्मचक्षूंना दिसत नाही ते ज्ञानचक्षूंनी जणू पाहावे. ॥२२॥

गुप्त तेंचि प्रगटवावें । असाध्य तेंचि साधावें । कानडेंचि अभ्यासावें । सावकास ॥२३॥

धैर्याने आणि धीराने गुप्त आत्म्याचा साक्षात्कार करून घ्यावा. (राजगुह्य- गीता) अशक्य वाटणारा हा साक्षात्कार अवश्य साधावा. जे घोटाळ्यात टाकणारे आहे त्याचे यथाशास्त्र मनन करून त्याचा बुद्धीत निश्चय करावा. (आत्मा अरे वा श्रोतव्यो मन्तव्यो- बृह. उप.) ॥२३॥

वेद विरंची आणि शेष । जेथें सिणले निशेष । तेंचि साधावें विशेष । परब्रह्म तें ॥२४॥

चार वेद, चार मुखांचा ब्रह्मदेव व हजार जिभांचा शेष हे ज्याचे संबंधी बोलून बोलून थकले त्या अनिर्वाच्य ब्रह्माचाच अनुभव घ्यावा. ॥२४॥

तरीं तें कोणेपरी साधावें । तेंचि बोलिलें स्वभावें । अध्यात्मश्रवणें पावावें । परब्रह्म तें ॥२५॥

हा अनुभव कसा घ्यावा ते आता शास्त्राच्या सरणीनुसार पाहू. अध्यात्मशास्त्राच्या यथार्थ अभ्यासानेच ते परब्रह्म जाणता येते. ॥२५॥

पृथ्वी नव्हे आप नव्हे । तेज नव्हे वायु नव्हे । वर्णविक्त ऐसें नव्हे । अव्यक्त तें ॥२६॥

परब्रह्म हे पृथ्वी, आप, तेज, वायू व वर्णमालेने तयार केलेले शब्द ह्याहून वेगळे आहे. (न तत्र वाक् गच्छति -केन उप.) कारण ते ह्या सर्वांप्रमाणे ज्ञानेन्द्रियांनी कळणारे नाही. (अव्यक्त) ॥२६॥

तयास म्हणावें देव । वरकड लोकांचा स्वभाव । जितुके गाव तितुके देव । जनाकारणें ॥२७॥

हे परब्रह्मच खऱ्या अर्थाने देव आहे. परंतु उथळ विचारांच्या सामान्य श्रद्धावन्तांचा स्वभावच असा असतो की त्यांना आपापल्या गावांत देवाच्या मूर्ती असल्याशिवाय भागत नाही. जनरीत अशीच आहे. ॥२७॥

ऐसा देवाचा निश्चयो जाला । देव निर्गुण प्रत्यया आला । आतां आपणचि आपला । शोध घ्यावा ॥२८॥

देव म्हणजे परब्रह्म असून तो निर्गुण, निराकारादी आहे असा परिपूर्ण निश्चय झाल्यावर त्याचा स्वतःच विवेकाच्या बळाने अनुभव घेण्याचा प्रयत्न करावा. ॥२८॥

माझे शरीर ऐसें म्हणतो । तरी तो जाण देहावेगळाचि तो । मन माझे ऐसें जाणतो । तरी तो मनहि नव्हे ॥२९॥

जो जीवात्मा 'शरीर माझे आहे' असे म्हणतो तो त्या शरीराहून वेगळा असलाच पाहिजे. 'माझे मन' म्हणणारा मनाहून भिन्न असलाच पाहिजे. ('घटद्रष्टा घटात् भिन्नः') ॥२९॥

पाहातां देहाचा विचार । अवघा तत्वांचा विस्तार । तत्वे तत्व झाडितां सार । आत्माच उरें ॥३०॥

शरीराचे पृथक्करण केले असता पंचभूतादी तत्वांचा पसाराच त्यात आहे हे लक्षात येते. स्थूल तत्त्व त्यामागील सूक्ष्म तत्त्वात विचाराने लीन केले असता साररूप आत्माच शिल्लक राहतो. ॥३०॥

आपणासी ठावचि नाही । येथें पाहाणें नलगे काहीं । तत्वे ठाईचा ठाई । विभागून गेलीं ॥३१॥

जीवात्मा हे ज्याचे स्वरूप आहे अशा 'मी' ने वरीलप्रमाणे पृथक्करण केल्यावर तो स्वतःच शिल्लक राहत नाही! जीवात्म्याचा बुद्धी हा घटक लीन झाल्यावर पाहणाराच उरत नाही. तत्त्वे जागच्या जागी लीन झाल्यावर पृथक्करण करण्यासारखे व ते करणारा दोन्ही लीन होतात. हा विभाग पूर्ण झाल्यावर नष्ट होतो. ॥३१॥

बांधली आहे तों गांठोडी । जो कोणी विचारें सोडी । विचार पाहातां ही गांठोडी । आडळेना ॥३२॥

जोपर्यंत हे तत्त्वांचे बांधलेले गांठोडे अविद्येमुळे एकरूप किंवा एकजिनसी वाटते तोपर्यंतच त्याला अस्तित्व असते. पण जो विचार करून तत्त्वांचा निरास करतो त्याला ते तसे वाटत नाही. ते मिथ्या असल्याचा निश्चय होतो. ॥३२॥

तत्त्वांचें गांठोडें शरीर । याचा पाहातां विचार । येक आत्मा निरंतर । आपण नाहीं ॥३३॥

शरीर हे ब्याऐंशी तत्त्वांचे गांठोडे आहे. ती तत्त्वे विचाराने सुटी केल्यावर ती सुटी करणारा 'आपण' म्हणजे मी किंवा जीवात्मा लीन होऊन एकमेव भेदशून्य नित्य आत्मा उरतो. ॥३३॥

आपणासी ठावचि नाहीं । जन्ममृत्यु केंचें काई । पाहातां वस्तुचा ठाई । पापपुण्य नसे ॥३४॥

जीवरूप मी ला जर अस्तित्वच नसेल तर जन्म व मरण तर कोठून आणणार? ('न कश्चित् जायते जीवो' - मांडूक्य कारिका.) आत्मरूप मी निर्गुण असल्याने त्याला पापपुण्याचा स्पर्शही होत नाही. ॥३४॥

पापपुण्य येमयातना । हे निर्गुणीं तों असेना । आपण तोचि तरी जन्ममरणा । ठाव केंचा ॥३५॥

पाप व पुण्याने मिळणारे नर्कस्वर्गादी ह्यांचा निर्गुणाशी संबंधच नाही. आत्मरूप 'मी' निर्गुण असल्याने त्याला जन्ममरण व मरणोत्तर गती कशा मिळतील? ॥३५॥

देहेबुद्धीनें बांधला । तो विवेकें मोकळा केला । देहातीत होतां पावला । मोक्षपद ॥३६॥

'मी देह' ह्या भ्रमाने बद्ध झालेला विवेकाने मुक्त होतो. जिवंत असताना देह बाधित झाल्यावर जीवन्मुक्ती व देहाला मरण आल्यावर विदेहमुक्ती लाभते. ॥३६॥

जालें जन्माचें सार्थक । निर्गुण आत्मा आपण येक । परंतु हा विवेक । पाहिलाच पाहावा ॥३७॥

निर्गुण, अजर व अमर असा अद्वितीय आत्मा 'मी' आहे हा अनुभव घेण्यात जन्माचे सार्थक आहे. हा विवेक साधकाने सतत सांभाळावा. त्याचे सतत श्रवण व मनन करून निश्चय करीत जावे. ॥३७॥

जागें होतां स्वप्न सरे । विवेक पाहातां दृश्य वोसरे । स्वरूपानुसंधानें तरे । प्राणीमात्र ॥३८॥

जाग येताच स्वप्नातील अनुभव नाहीसे होतात. त्याप्रमाणे अविद्येमुळे भासणारे जगत्स्वरूप स्वप्न विवेकाची जाग येताच नाहीसे होते. 'मी ब्रह्म आहे' ह्या अनुसंधानाने जीव मुक्त होतो. ॥३८॥

आपणास निवेदावें । आपण विवेकें नुरावें । आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नाव ॥३९॥

जीवरूप मी चे आत्मरूप मी मध्यें विसर्जन करून जीवरूप मीचा बाध करून घ्यावा. आत्मानात्मविवेक हे त्याचे साधन आहे. ह्यालाच 'आत्मनिवेदन' असे म्हणतात. (द. १२-५) ॥३९॥

आधीं अध्यात्मश्रवण । मग सद्गुरुपादसेवन । पुढें आत्मनिवेदन । सद्गुरुप्रसादें ॥४०॥

प्रथम अध्यात्मशास्त्राचे अधिकाऱ्याच्या मुखातून श्रवण करावे. नंतर श्रीगुरुचरणांची सेवा केली असता त्यांच्या प्रसादाने आत्मनिवेदन साध्य होते. ('तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया- गीता ४-३४) ॥४०॥

आत्मनिवेदना उपरी । निखळ वस्तु निरंतरी । आपण आत्मा अंतरीं । बोध जाला ॥४१॥

आत्मनिवेदन साधल्यानंतर 'मी आत्मा' हा अनुभव आला असता विमल व नित्य आत्मवस्तूशिवाय काहीही उरत नाही. ॥४१॥

त्या ब्रह्मबोधें ब्रह्मचि जाला । संसारखेद तो उडाला । देहो प्रारब्धीं टाकिला । सावकास ॥४२॥

‘मी ब्रह्म’ असा अनुभव घेणारा ब्रह्मच होतो. दृश्य प्रपंचाचा बाध झाल्याने सुखदुःखादी द्वंद्वींचे आघात थांबतात. ज्या प्रारब्धाची तीन देहावर (स्थूल, सूक्ष्म, कारण) सत्ता चालते त्याकडे देह शांतपणे सोपवला जातो. ॥४२॥

यासी म्हणिजे आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान । परब्रह्मीं अभिन्न । भक्तचि जाला ॥४३॥

आत्मज्ञान म्हणतात ते हेच. परब्रह्माशी भ्रमाने आलेला वेगळेपणा जाऊन भक्त (विभक्त नसलेला) होताच अखंड समाधान लाभते. ॥४३॥

आतां होणार तें होयेना कां । आणि जाणार तें जायेना कां । तुटली मनांतील आशंका । जन्ममृत्याची ॥४४॥

त्यानंतर ‘जे व्हावयाचे ते खुशाल होऊ द्या व जे जायचे ते खुशाल जाऊ द्या’ अशी भूमिका तयार होते. ‘माझा जन्म झाला असून मी मरणार आहे’ हा भ्रम संपूर्णपणे मावळून जातो. ॥४४॥

संसारी पुंडावें चुकलें । देवा भक्तां ऐक्य जालें । मुख्य देवास वोळखिलें । सत्संगें करूनी ॥४५॥

जन्ममरणांच्या चक्रातून सुटका होते कारण मुख्य ब्रह्मरूप देवास सद्गुरूंच्या सहवासात ओळखून त्याच्याशी भक्तरूपाने ऐक्य साधले जाते. ॥४५॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ‘ब्रह्मपावननिरूपण’ नाम समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील ‘ब्रह्मपावन’ निरूपण नावाचा दुसरा समास समाप्त.**

दशक सहावा : देवशोधन

समास तिसरा : मायोद्धवनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

निर्गुण आत्मा तो निर्मळ । जैसें आकाश अंतराळ । घनदाट निर्मळ निश्चळ । सदोदित ॥१॥

निर्गुण आत्म्याला देह, गुण, अवस्था इत्यादिकांचा मळ नसतो. आत्म्याला अखंड, निष्कलंक व सतत स्थिर आकाशाचे उदाहरण देतात. ॥१॥

जे खंडलेचि नाही अखंड । जें उदंडाहूनि उदंड । जें गगनाहूनि वाड । आणि सूक्ष्म ॥२॥

पण तो आकाशाहून व्यापक व सूक्ष्म आहे. तो निरपेक्ष व्यापक असून देश, काल व वस्तूने परिच्छिन्न होत नाही. (तो सर्वत्र, सर्वकाल व अखंड असतो.) ॥२॥

जे दिसेना ना भासेना । जें उपजेना ना नासेना । जें येयना ना जायना । परब्रह्म तें ॥३॥

ब्रह्म डोळ्यांना दिसत नाही, मनाला जाणवत नाही, निर्माण होत नाही, नष्ट होत नाही, जात नाही व येत नाही. ॥३॥

जे चळेना ना ढळेना । जें तुटेना ना फुटेना । जें रचेना ना खचेना । परब्रह्म तें ॥४॥

परब्रह्म हालत नाही, सरकत नाही, तुटत नाही, फुटत नाही, घडत नाही व मोडत नाही. ॥४॥

जे सन्मुखचि सर्वकाळ । जें निःकळंक आणि निखळ । सर्वांतर आकाशपाताळ । व्यापूनि असे ॥५॥

कलंकरहित विमल ब्रह्म आकाश व पाताळात व्यापून असून प्रत्येकाच्या जणू सतत समोर आहे. जिकडे पहावे तिकडे आहे. ॥५॥

अविनाश तें ब्रह्म निर्गुण । नासे ते माया सगुण । सगुण आणि निर्गुण । कालवलें ॥६॥

निर्गुण ब्रह्म अविनाशी असून सगुण माया विनाशशील आहे. त्या दोघांचा दृश्य जगतात जणू संगम झाला आहे. ॥६॥

या कर्दमाचा विचार । करूं जाणती योगेश्वर । जैसें क्षीर आणि नीर । राजहंस निवडिती ॥७॥

अशक्य असलेला हा संगम झाला म्हणजे काय झाले हे जीवन्मुक्त ज्ञानीच जाणतात. (पहा-‘सत्यानृते मिथुनीकृत्य’ इ. ब्र. सू. शांकरभाष्याचा उपोद्घात) पाण्यापासून दूध वेगळे करण्याची कला राजहंसच जाणतात. ॥७॥

जड सबळ पंचभूतिक । त्यामध्ये आत्मा व्यापक । तो नित्यानित्यविवेक । पाहातां कळे ॥८॥

अचेतन जगत् पंचभूतांचे असल्याने अशुद्ध असून त्यात चेतन आत्मा व्यापून राहतो, अचेतन अनित्य व चेतन नित्य असा विवेक, समजावून घेतल्यानंतर लक्षात येतो. ॥८॥

सबळ = शबल = अशुद्ध

उसामध्ये घेईजे रस । येर तें सांडिजे बाकस । तैसा जगामध्ये जगदीश । विवेकें वोळखावा ॥९॥

उसाची साल सोलून त्यातील रस घ्यावा त्याप्रमाणे दृश्य जगतात ब्रह्म आहे हे जाणावे. ॥९॥

रस नासिवंत पातळ । आत्मा शाश्वत निश्चळ । रस अपूर्ण आत्मा केवळ । परिपूर्ण जाणावा ॥१०॥

रसाचा दृष्टांत एकदेशी (मर्यादित अर्थाने घ्यावयाचा) आहे. कारण तो पातळ असून नंतर कुजतो. आत्मा रूपरहित

असून निर्विकार आहे. रसाचे अस्तित्व उसावर अवलंबून आहे (अपूर्ण). आत्म्याचे असणे दृश्य जगतावर अवलंबून नाही. (पूर्णमदः पूर्णमिदं). ॥१०॥

आत्म्यासारखें येक असावें । मां तें दृष्टांतासि द्यावें । दृष्टांतमिसें समजावें । कैसें तरी ॥११॥

खरे तर आत्म्यासारखी दुसरी वस्तू नसल्याने दृष्टान्त नाहीच. पण त्याचे साह्याने थोडी तरी समजूत पटते. ॥११॥
ऐसी आत्मस्थिती संचली । तेथें माया कैसी जाली । जैसी आकाशीं वाहिली । झुळुक वायोची ॥१२॥

आत्मा घनदाट भरला असता त्यात मायेला प्रवेश कसा मिळाला? आकाशात अचानक वायू वाहू लागावा त्याप्रमाणे. ॥१२॥

वायोपासूनि तेज जालें । तेजापासूनि आप निपजलें । आपापासूनि आकारलें । भूमंडळ ॥१३॥

(आकाशापासून वायू), वायूपासून तेज, तेजापासून पाणी व पाण्यापासून पृथ्वी तयार झाली. ॥१३॥

भूमंडळापासूनि उत्पत्ती । जीव नेणों जाले किती । परंतु ब्रह्म आदिअंतीं । व्यापूनि आहे ॥१४॥

पृथ्वीवर असंख्य जीव निर्माण झाले. परंतु ब्रह्म मात्र आकाशाच्या आधी व पृथ्वीच्या अंतीसुद्धा व्यापून राहिलेले असते. ॥१४॥

जें जें काहीं निर्माण जालें । तें तें अवघेंचि नासलें । परी मुळीं ब्रह्म तें संचलें । जैसें तैसें ॥१५॥

जे जे काही उत्पन्न होते त्याला त्याला नाश असतो. परंतु परब्रह्म मात्र अनादि, आद्य, नित्य व सत्य असून, त्यात जराही बदल न होता सर्वत्र व्यापून राहिलेले असते. ॥१५॥

घटापूर्वीं आकाश असे । घटामधें आकाश भासे । घट फुटतां न नासे । आकाश जैसें ॥१६॥

मडके घडविण्यापूर्वीं आकाश असते. ते घडविल्यानंतर मडक्यात आकाश व्यापून राहिल्याप्रमाणे वाटते. पण मडके फुटल्यावर आकाश मात्र आहे तसेच असते. ॥१६॥

तैसें परब्रह्म केवळ । अचळ आणि अढळ । मधें होत जात सकळ । सचराचर ॥१७॥

त्या आकाशाप्रमाणे परब्रह्म न हालणारे व न ढळणारे असून मडक्याप्रमाणे चर अचर सृष्टी निर्माण होऊन नष्ट होते. ब्रह्म तसेच राहते. ॥१७॥

जें जें काहीं निर्माण जालें । तें तें आधीच ब्रह्म व्यापिलें । सर्व नाशतां उरलें । अविनाश ब्रह्म ॥१८॥

या सृष्टिरूपाने जे जे उत्पन्न होते ते त्या उत्पत्तीपूर्वीपासूनच ब्रह्माने व्यापले आहे! सृष्टी नष्ट झाली तरी अविनाशी ब्रह्म तसेच उरते. ॥१८॥

ऐसें ब्रह्म अविनाश । तेंचि सेविती ज्ञाते पुरुष । तत्त्वनिर्णयें आपणास । आपण लाभे ॥१९॥

आत्मवेत्ते पुरुष या अविनाशी ब्रह्माच्याच अनुसंधानात राहतात. मागील समासात सांगितल्याप्रमाणे तत्त्वांचा निरास केला असता 'जीवरूप मी आत्मरूप मी आहे' असा अनुभव येतो. ॥१९॥

तत्त्वे तत्व मेळविलें । त्यासी देह हें नाम ठेविलें । तें जाणते पुरुषीं शोधिलें । तत्त्वे तत्व ॥२०॥

एका तत्त्वात दुसरे तत्व मिळवीत मिळवीत जो संघात तयार होतो त्याला देह असे म्हणतात. जाणत्या पुरुषांनी तत्व झाडा करून आत्मतत्त्वाचा शोध घेतलेला असतो. ॥२०॥

तत्वझाडा निशेष होतां । तेथें निमाली देहअहंता । निर्गुण ब्रह्मीं ऐक्यता । विवेकें जाली ॥२१॥

तत्त्वे झाडली जाताच 'मी देह' हा भ्रमरूप अहंकार नष्ट होतो व विवेकाने 'मी निर्गुण ब्रह्म' असा अनुभव येतो. ॥२१॥

विवेकें देहाकडे पाहिलें । तों तत्त्वे तत्व वोसरलें । आपण काहीं नाहीं आलें । प्रत्ययासी ॥२२॥

विवेक दृष्टीने शरीराचे पृथक्करण करताच तत्त्वामागून तत्त्व निरसून 'मी' म्हणून काही अनुभवाला येत नाही. ॥२२॥
आपला आपण शोध घेतां । आपली तों माईक वार्ता । तत्वांतीं उरलें तत्वता । निर्गुण ब्रह्म ॥२३॥

जीव जेव्हा आत्म्याचा शोध घेऊ पाहतो तेव्हा तो (जीव) अनिर्वचनीय असल्याचे समजते व सर्व तत्त्वे सारली असता आत्मरूप निर्गुण ब्रह्म उरते. ॥२३॥

आपणाविण निर्गुण ब्रह्म । हेचि निवेदनाचें वर्म । तत्त्वासरिसा गेला भ्रम । मीतूपणाचा ॥२४॥

जीवभाव आत्मस्वरूपात विसर्जित होऊन निर्गुण ब्रह्म उरणे हेच आत्मनिवेदनाचे वर्म आहे. मायिक तत्त्वे झाडली जाताच 'मी' व 'तू' हा भ्रम निवृत्त होतो. (पहा. ब्र.सू. शांकरभाष्य उपोद्घात) ॥२४॥

मी पाहातां आडळेना । निर्गुण ब्रह्म तें चळेना । आपण तेंचि परी कळेना । सद्गुरुविण ॥२५॥

अहं रूप जीव शोधता शोधता तत्त्वांच्या निरासात तोच हरवतो! निर्गुण ब्रह्म मात्र जसेच्या तसे राहते. तेच मी चे खरे स्वरूप आहे हे ज्ञान श्रीगुरुकृपेवाचून होत नाही. ॥२५॥

सारासार अवघें शोधिलें । तों असार तें निघोन गेलें । पुढें सार तें उरलें । निर्गुण ब्रह्म ॥२६॥

सार व असार यांचा कसून शोध घेतल्यावर असाराचा निरास झाला. निर्गुण ब्रह्मरूप सार तेवढे शिल्लक राहिले. (सर्पाचा निरास झाल्यावर रज्जू शिल्लक राहिली.) ॥२६॥

आधीं ब्रह्म निरोपिलें । तेंचि सकळांमध्ये व्यापलें । सकळ आवघेंचि नासलें । उरलें तें केवळ ब्रह्म ॥२७॥

ब्रह्म अनादि आद्य असून तेच दृश्य जगतात व्यापून राहिले आहे. दृश्य जगत् नष्ट झाल्यावर ब्रह्म शिल्लक राहते. ॥२७॥

होतां विवेकें संहार । तेथें निवडे सारासार । आपला आपणासि विचार । ठाई पडे ॥२८॥

विवेकाच्या शस्त्राने दृश्य जगताचा संहार केला असता सार व असाराचा निवाडा होऊन जातो. 'मी' (आत्मा) सार असून देहादि प्रपंच असार असल्याचे चांगले लक्षात येते. ॥२८॥

आपण कल्पिलें मीपण । मीपण शोधितां नुरे जाण । मीपण गेलियां निर्गुण । आत्मा स्वयें ॥२९॥

जीवानेच 'मी' अशी कल्पना घट्ट धरून ठेवलेली असते. त्या 'मी'कडे भेदक दृष्टीने पाहिले असता तो मी नष्ट होतो. तो जाताच निर्गुण आत्मा हे मूळ स्वरूप असलेला जीव उरतो. ॥२९॥

जालियां तत्त्वाचें निर्शन । निर्गुण आत्मा तोचि आपण । कां दाखवावें मीपण । तत्त्वनिर्शनाउपरी ॥३०॥

तत्त्वांचा निरास झाल्यावर निर्गुण आत्मा हेच 'मी'चे खरे स्वरूप राहते, मग तत्त्वांचा निरास झाल्यानंतरही भ्रामक 'मी'पणा का मिरवावा? ॥३०॥

तत्त्वांमध्ये मीपण गेलें । तरी निर्गुण सहजचि उरलें । सोहंभावे प्रत्यया आलें । आत्मनिवेदन ॥३१॥

तत्त्वांच्या निरासाबरोबरच मीपणाचाही निरास होतो. कारण अहंकाररूप मी त्या तत्त्वांचाच घडलेला असतो. नंतर फक्त आत्मरूप निर्गुण ब्रह्म उरते. 'ते मी आहे' या निश्चयाने आत्मनिवेदनाचा अनुभव येतो. ॥३१॥

आत्मनिवेदन होतां । देवाभक्तांसी ऐक्यता । साचार भक्त विभक्तता । सांडूनि जाला ॥३२॥

आत्मनिवेदन होताच आत्मरूप देव व जीवरूप भक्त यांचे जणू पुन्हा ऐक्य होते. उपासक विभक्तपणा सोडून खराखुरा भक्त बनतो. ॥३२॥

निर्गुणासी नाहीं जन्ममरण । निर्गुणासी नाहीं पापपुण्य । निर्गुणीं अनन्य होतां आपण । मुक्त जाला ॥३३॥

निर्गुण हे जगत् रूपाने व्यक्त होत नाही व नष्टही होत नाही. ते जीवरूपाने जन्माला येऊन मरतही नाही. त्याला

पापपुण्याचा स्पर्शही होत नाही. जीव त्याच्याशी एकरूप झाला की मुक्त होतो. ॥३३॥

तत्वीं वेटाळून घेतला । प्राणी संशयें गुंडाळला । आपणासी आपण भुलला । कोहं म्हणे ॥३४॥

ब्याऐंशी तत्वांशी तादात्म्य संबंधाने राहिल्यामुळे जीवात्मा स्वतःच्या खऱ्या स्वरूपाविषयी आयुष्यभर भ्रमात राहतो. स्वतःचे स्वरूप विसरून 'मी कोण?' असा प्रश्न विचारतो. ॥३४॥

तत्वीं गुंतला म्हणे कोहं । विवेक पाहतां म्हणे सोहं । अनन्य होतां अहं सोहं । मावळलीं ॥३५॥

'तत्त्वे म्हणजे मी' असे म्हणणारा केव्हा तरी पूर्व सुकृत उदयाला आल्यावर 'खरा मी कोण' असा प्रश्न विचारू लागतो. नंतर त्याला विवेकाची प्राप्ती झाल्यावर 'मी ब्रह्म' असा निश्चय करतो. तो ब्रह्मरूप होताच 'मी' व 'मी ब्रह्म' या दोन्ही भावांचे कारण न राहिल्याने तेही मावळतात. ॥३५॥

याउपरी उर्वरित । तेंचि स्वरूप संत । देहीं असोनि देहातीत । जाणजे ऐसा ॥३६॥

जीव व ब्रह्म यांचे दृढ व अपरिवर्तनीय ऐक्य झाल्यावर जे काही देहरूपाने उरते तेही ब्रह्मच असते. (ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति-मुंडक), देह असून तो मुक्त जीव देहापासून अलिप्त राहतो असे लक्षात घ्यावे. ॥३६॥

संदेहवृत्ति ते न भंगे । म्हणोनि बोलिलेंचि बोलावें लागे । आम्हासी हें घडलें प्रसंगें । श्रोतीं क्षमां करावे ॥३७॥

श्रोत्याचा जन्मोजन्मीचा भ्रम लवकर जात नसल्याने मला असे पुन्हा पुन्हा सांगावे लागते. क्षमस्व! ॥३७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'मायोद्भवनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'मायोद्भव' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक सहावा : देवशोधन

समास चवथा : ब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

कृतायुग सत्रा लक्ष अठाविस सहस्र । त्रेतायुग बारा लक्ष शाहाणौ सहस्र । द्वापार आठ लक्ष चौसष्टी सहस्र । आतां कलयुग ऐका ॥१॥

पुराणांमध्ये चार युगांचे कालमान पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे. कृत-सतरा लक्ष अठ्ठावीस हजार वर्षे. त्रेता-बारा लक्ष शहाण्णव हजार वर्षे, द्वापार-आठ लक्ष चौसष्ट हजार वर्षे. ॥१॥

कलयुग च्यारि लक्ष बतीस सहस्र । च्यतुर्युगें त्रेताळिस लक्ष वीस सहस्र । ऐसीं च्यतुर्युगें सहस्र । तो ब्रह्मयाचा येक दिवस ॥२॥

कलि-चार लक्ष बतीस हजार वर्षे. अशी ही चारी युगे एक हजार वेळा पुन्हा पुन्हा झाली की तो सर्वकाळ मिळून ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो. ॥२॥

ऐसे ब्रह्मे सहस्र देखा । तेव्हां विष्णुची येक घटिका । विष्णु सहस्र होतां ऐका । पळ येक ईश्वराचें ॥३॥

ब्रह्मदेवाचे असे हजार दिवस मिळून विष्णूची एक घटका होते. विष्णूच्या हजार घटका मिळून ईश्वराचा एक पळ होतो. ॥३॥

ईश्वर जाये सहस्र वेळ । तें शक्तीचें अर्ध पळ । ऐसी संख्या बोलिली सकळ । शास्त्रांतरी ॥४॥

ईश्वराचे हजार पळ मिळून आदिशक्तीचा अर्धा पळ होतो. शास्त्रात ही कालगणना सांगितली आहे. या अर्थाचा श्लोक-

श्लोक

चतुर्युग सहस्राणि दिनमेकं पितामहम् ।
पितामहसहस्राणि विष्णोर्घटिकमेवच ॥१॥
विष्णोरेकसहस्राणि पलमेकं महेश्वरम् ।
महेश्वरसहस्राणि शक्तेरर्धं पलं भवेत् ॥२॥

ऐशा अनंत शक्ती होती । अनंत रचना होति जाती । तरी अखंड खंडेना स्थिती । परब्रह्माची ॥५॥

आदि शक्तीचे असंख्य अर्धपळ होऊन त्यात सृष्टी अनंत वेळा निर्माण होऊन नष्ट होते. तरी ब्रह्म मात्र त्या कशानेच लिप्त न होता जसेच्या तसे पूर्णत्वाने राहते. ॥५॥

परब्रह्मासी केंची स्थिती । परी हे बोलावयाची रीती । वेदश्रुती नेति नेति । परब्रह्मीं ॥६॥

परब्रह्माच्या बाबतीत खरे तर स्थिती किंवा अवस्थेच्या भाषेत बोलता येतच नाही. पण समजुतीसाठी तसे बोलावे लागते. प्रत्यक्ष वेदोपनिषदेसुद्धा परब्रह्मासंबंधी काही सांगावयाची वेळ येते तेव्हा मौन पत्करतात. ॥६॥

च्यारि सहस्र सातसें साठीं । इतुकी कलयुगाची राहाटी । उरल्या कलयुगाची गोष्टी । ऐसी असे ॥७॥

आतापर्यंत कलयुगाची चार हजार सातशे साठ वर्षे झाली आहेत. आता पुढील कलयुगासंबंधी सांगतो ते ऐका. ॥७॥

च्यारि लक्ष सत्ताविस सहस्र । दोनिसें चाळीस संवच्छर । पुढें अन्योविण्य वर्णसंकर । होणार आहे ॥८॥

आता उरलेल्या कलियुगाची चार लक्ष सत्तावीस हजार दोनशे चाळीस वर्षे शिल्लक आहेत. त्यात पुढे पुढे चार वर्णांचा संकर होईल. ॥८॥

ऐसें रचलें सचराचर । येशें येकाहूनि येक थोर । पाहतां येथीचा विचार । अंत न लगे ॥९॥

अशा या चराचर सृष्टीच्या रचनेत मोठेपणाच्या चढत्या श्रेणी सांगितल्या जातात. ज्याला त्याला आपापले दैवत मोठे वाटते. या बडबडीला अंत नाही. ॥९॥

येक म्हणती विष्णू थोर । येक म्हणती रुद्र थोर । येक म्हणती शक्ति थोर । सकळांमध्ये ॥१०॥

कोणी विष्णूला, कोणी रुद्राला तर कोणी शक्तीला थोर समजतात. ॥१०॥

ऐसें आपुलालेपरी बोलती । परंतु अवघेंचि नासेल कल्पांतीं । यदृष्टं तं नष्टं हे श्रुती । बोलतसे ॥११॥

असे आपापल्या समजुतीनुसार बोलतात. परंतु 'जे दिसते ते नष्ट होते' या न्यायाने ही सर्व सृष्टी कल्पाच्या शेवटी त्यांच्यासह नष्ट होणार आहे! ॥११॥

आपुलाली उपासना । अभिमान लागला जना । याचा निश्चयो निवडेना । साधुविण ॥१२॥

सामान्य माणसांना आपापल्या उपास्य दैवतांच्या उपासनांचा अभिमान वाटतो. पण यासंबंधीचे सत्य केवळ साधूलाच कळते. इतरांना नाही. ॥१२॥

साधु निश्चय करिती येक । आत्मा सर्वत्र व्यापक । येर हें अवघेंचि माईक । सचराचर ॥१३॥

त्या साधूंचा असा दृढनिश्चय असतो की आत्मा सर्वत्र व्यापून असून त्याव्यतिरिक्त भासणारा सर्व पसारा मायिक आहे. सतासत विलक्षण आहे. ॥१३॥

चित्रीं लिहिली सेना । त्यांत कोण थोर कोण साना । हें तुम्ही विचाराना । आपुले ठाई ॥१४॥

चित्रामध्ये सेनापतीपासून सामान्य सैनिकापर्यंत व्यक्ती रंगवलेल्या दिसतात. त्या सर्व केवळ रंगमय असल्याने त्यात श्रेष्ठ कोण व लहान कोण याचा तुम्हीच स्वतःशी विचार करा. ॥१४॥

स्वप्नीं उदंड देखिलें । लहानथोरहि कल्पिलें । परंतु जागें जालियां जालें । कैसें पहा ॥१५॥

स्वप्नामध्ये अमर्याद दृश्ये दिसतात. त्यात कोणी श्रेष्ठ व कोणी कनिष्ठ असेही दिसते. परंतु जाग आल्यावर त्यातील काय शिल्लक राहते याचा विचार करा. ॥१५॥

पाहतां जागृतीचा विचार । कोण लहान कोण थोर । जाला अवघाचि विस्तार । स्वप्नरचनेचा ॥१६॥

त्याचप्रमाणे जागृती हेही एक अविद्येमुळे पडलेले स्वप्नच असून त्यातही कोणी श्रेष्ठ, कनिष्ठ, लहानमोठे नाही. रंगाच्या विस्ताराप्रमाणे तो स्वप्नाचा विस्तार असतो. (पहा-मांडुक्य कारिका) ॥१६॥

अवघाचि माईक विचार । कैचे लाहान कैचें थोर । लाहानथोराचा निर्धार । जाणती ज्ञानी ॥१७॥

सर्व सृष्टीच मायामय असल्याने त्यातील लहानमोठ्याचा विचारही मायिकच आहे. अशा या विचाराचे रहस्य आत्मवेत्ते जाणतात. ॥१७॥

जो जन्मासी येऊन गेला । तो मी थोर म्हणतांच मेला । परी याचा विचार पाहिला । पाहिजे श्रेष्ठीं ॥१८॥

जो जन्माला येऊन मरतो तो 'मी मोठा' असे म्हणत म्हणत मरून जातो! पण शहाण्याने यासंबंधी नीट विचार करावा. किंवा श्रेष्ठ संतांनी यासंबंधी करून ठेवलेला निवाडा पहावा. ॥१८॥

जयांसि जालें आत्मज्ञान । तेचि थोर माहाजन । वेद शास्त्रें पुराण । साधु संत बोलिले ॥१९॥

ज्यांना आत्मज्ञान झाले आहे असे महान संत, वेद, शास्त्रे, पुराणे व साधू यांनी असा निवाडा करून ठेवला आहे

तो पहावा किंवा वेद, शास्त्रे, पुराणे व साधू आत्मवेत्त्यालाच श्रेष्ठ म्हणतात. ॥१९॥

एवं सकळांमध्ये थोर । तो येकचि परमेश्वर । तयांमध्ये हरिहर । होति जाती ॥२०॥

एकूण परब्रह्मच सर्वश्रेष्ठ असून विष्णू व ब्रह्मदेव अगणित वेळा येतात व जातात. परमेश्वरी सृष्टीचे ते घटक असतात. ॥२०॥

तो निर्गुण निराकार । तेथें नाहीं उत्पत्ती विस्तार । स्थानमानाचा विचार । ऐलिकडे ॥२१॥

परब्रह्मरूप परमेश्वर निर्गुण व निराकार असून त्याला उत्पत्ती, स्थिती व नाश नाहीत. तो कोठे आहे व केवढा आहे हा विचार फारच अलीकडचा आहे. (अज्ञानातील आहे.) ॥२१॥

नावरूप स्थानमान । हा तों आवघाचि अनुमान । तथापी होईल निदान । ब्रह्मप्रळई ॥२२॥

नाव, रूप, ठिकाण, आकार इ. सर्व काल्पनिक होत या विधानाची वास्तवता ब्रह्मदेवाच्या प्रलयकाळी लक्षात येते. नामादि नष्ट होतात. ॥२२॥

ब्रह्म प्रळयावेगळें । ब्रह्म नावरूपानिराळें । ब्रह्म कोणी येकाकाळें । जैसें तैसें ॥२३॥

ब्रह्म मात्र या प्रळयापासून अलिप्त असते. कारण त्याला नाम नाही व रूपही नाही. (ब्रह्म हा शब्द नाम नसून संकल्पनात्मक आहे.) ते तिन्ही काळात अबाधित (सत्य) असते. ॥२३॥

करिती ब्रह्मनिरूपण । जाणती ब्रह्म संपूर्ण । तेचि जाणावे ब्राह्मण । ब्रह्मविद ॥२४॥

जे ब्रह्मविद्या समजावून सांगतात व स्वतः ते ब्रह्म पूर्णपणे अनुभवतात त्या ब्रह्मवेत्त्यांनाच ब्राह्मण म्हणावे. ॥२४॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'ब्रह्मनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'ब्रह्मनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त.**

दशक सहावा : देवशोधन

समास पाचवा : मायाब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

श्रोते पुसती ऐसें । माया ब्रह्म तें कैसें । श्रोत्यां वक्त्यांच्या मिसें । निरूपण ऐका ॥१॥

‘माया व ब्रह्म यांचे स्वरूप कसे असते?’ असा प्रश्न श्रोत्याने विचारल्यामुळे त्या निमित्ताने त्याचे निरूपण सांगतो ते ऐका. ॥१॥

ब्रह्म निर्गुण निराकार । माया सगुण साकार । ब्रह्मासि नाहीं पारावार । मायेसि आहे ॥२॥

ब्रह्म निर्गुण निराकार तर माया सगुण साकार आहे. ब्रह्म निरपेक्ष व्यापक, तर माया सृष्टीमध्ये व्यापून राहते. ब्रह्म अमर्याद. माया मर्यादित. ॥२॥

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । माया चंचळ चपळ । ब्रह्म निरोपाधी केवळ । माया उपाधिरूपी ॥३॥

ब्रह्म विमल व स्थिर. माया अस्थिर व चंचल. ब्रह्म निरुपाधिक. मायेचे उपाधी हेच स्वरूप आहे. ॥३॥

माया दिसे ब्रह्म दिसेना । माया भासे ब्रह्म भासेना । माया नासे ब्रह्म नासेना । कल्पांतकाळीं ॥४॥

मायिक जगत् पाच ज्ञानेंद्रियांना कळते व मनाला जाणवते. ब्रह्म कळत व भासत नाही. कल्पान्त झाल्यावर माया निवृत्त होते. ब्रह्म तसेच राहते. ॥४॥

माया रचे ब्रह्म रचेना । माया खचे ब्रह्म खचेना । माया रुचे ब्रह्म रुचेना । अज्ञानासी ॥५॥

मायिक पदार्थ घडतात. ब्रह्मात बदल नाही. मायिक पदार्थांना झीज आहे. ब्रह्म निर्विकार आहे. अविद्येमध्ये जगणाऱ्या जीवांना मायिक पदार्थांचे ममत्व वाटते. ब्रह्माचे नाही. ॥५॥

माया उपजे ब्रह्म उपजेना । माया मरे ब्रह्म मरेना । माया धरे ब्रह्म धरेना । धारणेसी ॥६॥

क्षर व अक्षर या मायिक वस्तूंची उत्पत्ती किंवा जन्म होतो. ब्रह्माचा नाही. मायेच्या अभिव्यक्तीचा नाश होतो. ब्रह्म अविनाशी आहे. मायिक पदार्थांना चित्तवृत्ती पकडते. ब्रह्माला नाही. ॥६॥

माया फुटे ब्रह्म फुटेना । माया तुटे ब्रह्म तुटेना । माया विटे ब्रह्म विटेना । अविनाश तें ॥७॥

मायेचे भाग पडतात. (पंचभूत, त्रिगुण इ.) ब्रह्माचे नाही. मायिक वस्तूचे तुकडे पडतात. ब्रह्म अफूट आहे. अविनाशी ब्रह्म विटत नाही. मायिक पदार्थ विटतात. ॥७॥

माया विकारी ब्रह्म निर्विकारी । माया सर्व करी ब्रह्म कांहींच न करी । माया नाना रूपें धरी । ब्रह्म तें अरूप ॥८॥

मायेला अस्ति, जायते इ. सहा विकार असतात. ब्रह्माला नसतात. ब्रह्माण्डाचे सर्व कर्तृत्व मायेचे असून ब्रह्म अक्रिय आहे. माया अनेक रूपांनी प्रगट होते. ब्रह्म अरूप आहे. ॥८॥

माया पंचभूतिक अनेक । ब्रह्म तें शाश्वत येक । मायाब्रह्मांचा विवेक । विवेकी जाणती ॥९॥

पंचभूतांच्या विविध मिश्रणाने माया बहुविध भासते. अविनाशी ब्रह्म एकमेव आहे. असा हा माया व ब्रह्म यांतील फरक विवेक्यांना कळतो. ॥९॥

माया लाहान ब्रह्म थोर । माया असार ब्रह्म सार । माया अर्ति पार । ब्रह्मासी नाहीं ॥१०॥

माया एकदेशी ब्रह्म व्यापक. माया नाशवान असल्याने फोलकटाप्रमाणे असार तर अविनाशी ब्रह्म हे जडजीवात्मक जगताचे सार आहे. मायेला आरंभ व अंत आहे. ब्रह्माला नाही. ॥१०॥

सकळ माया विस्तारली । ब्रह्मस्थिति अछ्यादिली । परी ते निवडूनि घेतली । साधुजनीं ॥११॥

सर्वत्र मायेचा म्हणजे नामरूपांचा विस्तार दिसत असल्याने त्यामागील ब्रह्म झाकले गेले आहे. साधू मात्र नेमके झाकलेले ब्रह्म स्वीकारतात. (अस्ति, भाति व प्रिय यामागील सत्, चित् व आनंद पाहतात.) ॥११॥

गोंडाळ सांडून नीर घेईजे । नीर सांडूनि क्षीर सेविजे । माया सांडूनि अनुभविजे । ब्रह्म तैसें ॥१२॥

शेवाळ दूर सारून पाणी घ्यावे, पाणी बाजूला करून दूध प्यावे त्याप्रमाणे नामे व रूपे दूर करून ब्रह्म बघावे. ॥१२॥

ब्रह्म आकाशा ऐसे निवळ । माया वसुंधरा डहुळ । ब्रह्म सूक्ष्म केवळ । माया स्थूलरूपी ॥१३॥

ब्रह्म आकाशाप्रमाणे स्वच्छ आहे. मायेला पृथ्वीसारख्या पदार्थांचे डाग आहेत. ब्रह्म सूक्ष्म असून माया स्थूल आहे. कारण तिला रूपे आहेत. ॥१३॥

ब्रह्म तें अप्रत्यक्ष असे । माया ते प्रत्यक्ष दिसे । ब्रह्म तें समचि असे । माया ते विषमरूपी ॥१४॥

ब्रह्म ज्ञानेंद्रियांनी कळत नाही. मायिक पदार्थ कळतात. ब्रह्म समत्वाने सर्वत्र भरून आहे. मायिक पृथ्व्यादि पदार्थ कमी अधिक स्थूल सूक्ष्म आहेत. ॥१४॥

माया लक्ष ब्रह्म अलक्ष । माया साक्ष ब्रह्म असाक्ष । मायेमध्ये दोनि पक्ष । ब्रह्मीं पक्षचि नाहीं ॥१५॥

माया वृत्तिज्ञानाचा विषय आहे. ब्रह्म नाही. (मायेचे अन्तःकरणवृत्तीला ज्ञान होते. ब्रह्माचे होत नाही.) मायिक जीव द्रष्टा, श्रोता इ. असतो. ब्रह्म केवळ ज्ञानरूप असते. मायिक तुर्यावस्था ब्रह्म व माया दोन्ही जाणते. ब्रह्म ज्ञानरूप आहे. ॥१५॥

माया पूर्वपक्ष ब्रह्म सिद्धांत । माया असंत ब्रह्म संत । ब्रह्मासि नाहीं करणें हेत । मायेसि आहे ॥१६॥

अध्यारोप मायेचा असून अपवाद ब्रह्माशी निगडित आहे. 'जग आहे' हा अध्यारोप पूर्व पक्षाचा आहे. 'ब्रह्म आहे' हा अपवाद वेदान्ताचा म्हणजे सिद्धान्तपक्षाचा आहे. माया असत् असून ब्रह्म सत् आहे. ब्रह्माला कर्तव्य नाही. मायेला सृष्टीची घडामोड करावयाची असते. ॥१६॥

ब्रह्म अखंड घनदाट । माया पंचभूतिक पोचट । ब्रह्म तें निरंतर निघोट । माया ते जुनी जर्जरी ॥१७॥

ब्रह्म भेदशून्य एकसंध आहे. माया पांचभौतिक व केवळ कल्पित आहे. ब्रह्म नित्य व व्यापक असून माया भूतकाळाने ग्रस्त आहे. जीर्ण आहे. ॥१७॥

माया घडे ब्रह्म घडेना । माया पडे ब्रह्म पडेना । माया विघडे ब्रह्म विघडेना । जैसें तैसें ॥१८॥

मायिक सृष्टी तयार होते. ब्रह्म नित्यसिद्ध आहे. ती सृष्टी नष्ट होते. ब्रह्म तसेच राहते. मायेला विकार आहेत. ब्रह्माला विकार नाहीत. ॥१८॥

ब्रह्म असतचि असे । माया निरसितांच निरसे । ब्रह्मास कल्पांत नसे । मायेसि आहे ॥१९॥

ब्रह्म अनादि नित्यसिद्ध आहे. मायेचा निरास करता येतो. (सान्त.) कल्पान्त झाल्यावर माया निवृत्त होते. ब्रह्म असते तसेच राहते. ॥१९॥

माया कठिण ब्रह्म कोमळ । माया अल्प ब्रह्म विशाल । माया नासे सर्वकाळ । ब्रह्मचि असे ॥२०॥

माया स्थूल, ब्रह्म सूक्ष्म आहे. माया परिच्छिन्न तर ब्रह्म परिच्छेदरहित व्यापक आहे. मायेला तीन काळांचे बंधन आहे. ब्रह्म कालातीत आहे. (माया नष्ट होते. भूतकाळात जाते.) ॥२०॥

वस्तु नव्हे बोलिजे ऐसी । माया जैसी बोलिजे तैसी । काळ पावेना वस्तुसी । मायेसी झडपी ॥२१॥

ब्रह्मासंबंधी 'ते असे आहे' म्हणून बोलता येत नाही. माया सतासतविलक्षण अनिर्वचनीय आहे. अज्ञानाने तिला 'आहे' म्हणता येते. ज्ञानाने ती 'नाही' असे म्हटले जाते. ब्रह्मावर काळाची सत्ता नाही. माया काळाच्या उदरात गडप होते. ॥२१॥

नाना रूप नाना रंग । तितुका मायेचा प्रसंग । माया भंगे ब्रह्म अभंग । जैसें तैसें ॥२२॥

रूपांची व रंगांची विविधता जेथे दिसते तेथे माया असते. मायेची ही रूपे नष्ट होतात किंवा बदलतात. ब्रह्म जसेच्या तसे असते. ॥२२॥

आतां असो हा विस्तार । चालत जातें सचराचार । तितुकी माया परमेश्वर । सबाह्यअभ्यंतरीं ॥२३॥

आता हा तपशील पुरे झाला. चर व अचर सृष्टीत जे जे क्रियाशील व गतिमान आहे ते ते मायेचे आहे. ब्रह्म सृष्टीच्या आत व बाहेर स्थिर आहे. ॥२३॥

सकळ उपाधीवेगळा । तो परमात्मा निराळा । जळीं असोनि नातळे जळा । आकाश जैसें ॥२४॥

जलाशयामध्येही आकाश व्यापून असते. (त्यामुळेच त्यात सूर मारण्यासाठी अवकाश मिळतो.) पण त्यामुळे आकाश भिजत नाही. त्याप्रमाणे ब्रह्म उपाधीत, असूनही त्याने लिप्त होत नाही. (पहा-ऐश्वर्ययोग. गीता.) ॥२४॥

मायाब्रह्माचें विवरण । करितां चुके जन्ममरण । संतांस गेलियां शरण । मोक्ष लाभे ॥२५॥

माया व ब्रह्म यांचे तपशीलवार विवेचन करून, मायिकापासून अलिप्त राहून ब्रह्मानुसंधानात राहिले असता जन्ममरणातून सुटका होते. परंतु या मोक्षासाठी श्रीगुरूंना शरण जावे लागते. ॥२५॥

अरे या संतांचा महिमा । बोलावया नाहीं सीमा । जयांचेनि जगदात्मा । अंतरचि होये ॥२६॥

संत व श्रीगुरूंचे माहात्म्य खरोखर अपार आहे. त्यांच्या कृपेने अनंत ब्रह्मांडात व्यापून राहिलेले ब्रह्म आपल्या हृदयात असल्याचा अनुभव येतो. ॥२६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'मायाब्रह्मनिरूपणनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'मायाब्रह्मनिरूपण' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक सहावा : देवशोधन

समास सहावा : सृष्टिकथन

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

सृष्टीपूर्वी ब्रह्म असे । तेथें सृष्टि मुळींच नसे । आतां सृष्टि दिसत असे । तें सत्य किं मिथ्या ॥१॥

“सृष्टी निर्माण होण्याआधी ब्रह्म असते. तेव्हा त्या ब्रह्मस्वरूपात सृष्टी नसते. नंतर जी सृष्टी असते ती सत्य की काल्पनिक?” ॥१॥

तुम्ही सर्वज्ञ गोसांवी । माझी आशंका फेडावी । ऐसा श्रोता विनवी । वक्तयासी ॥२॥

अशी शंका विचारताना श्रोता म्हणतो-“तुम्ही सर्वज्ञ व सद्गुरू आहात. माझ्या या शंकेचे निरसन करावे अशी प्रार्थना आहे.” ॥२॥

आतां एका प्रत्योत्तर । कथेसि व्हावें तत्पर । वक्ता सर्वज्ञ उदार । बोलता जाला ॥३॥

त्यावर शास्त्रवेत्ते व दयाळू असलेले ब्रह्मज्ञ सद्गुरू म्हणतात, “आता पूर्ण लक्ष देऊन या प्रश्नाचे उत्तर एका.” ॥३॥

जीवभूतः सनातन । ऐसें गीतेचें वचन । येणे वाक्यें सत्यपण । सृष्टीस आलें ॥४॥

यद्दृष्टं तन्नष्टं येणें । वाक्यसृष्टी मिथ्यापणें । सत्य मिथ्या ऐसें कोणें । निवडावें ॥५॥

‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः’ (गीता १५-७) ‘या सृष्टीतील जीवात्मा माझा सनातन अंश आहे’ या भगवद् वचनानुळे सृष्टी सत्य आहे असे म्हणावे लागते. त्याचबरोबर ‘जे दिसते ते नष्ट होते’ असा न्याय असल्यामुळे सृष्टी त्रिकालाबाधित सत्य नाही असेही म्हणावे लागते. अशा परिस्थितीत सृष्टीच्या सत्यासत्यतेचा निर्णय कसा करावा? ॥४,५॥

सत्य म्हणों तरी नासे । मिथ्या म्हणों तरी दिसे । आतां जैसें आहे तैसें । बोलिलेजेल ॥६॥

सत्य म्हणावी तर सृष्टी कालांतराने नष्ट होते. असत्य म्हणावी तर सध्या स्पष्ट दिसते. आता यासंबंधी शास्त्र व संत जो निर्णय करतात तो पाहू. ॥६॥

सृष्टीमध्ये बहुजन । अज्ञान आणी सज्ञान । म्हणौनियां समाधान । होत नाहीं ॥७॥

सृष्टीमध्ये तीन गुण व बुद्धी यांची अत्यंत विविधता वाट्याला आलेली माणसे असतात. त्यातील काही ज्ञानी असतात, तर काही अज्ञानी असतात. त्यामुळे अशा प्रश्नांचे समाधानकारक उत्तर देणे फार कठीण असते. (यापुढे ज्ञानी व अज्ञानी याचा झडलेला संवाद रंगवला आहे. ॥७॥

एका अज्ञानाचें मत । सृष्टि आहे ते शाश्वत । देव धर्म तीर्थ व्रत । सत्यचि आहे ॥८॥

अज्ञानी म्हणतो-सृष्टी शाश्वत आहे. त्या सृष्टीतील मूर्तिरूप देव, दानादी धर्म, तीर्थयात्रा व व्रतवैकल्ये इत्यादिकांची फळेही शाश्वत आहेत. ॥८॥

बोले सर्वज्ञाचा राजा । मूर्खस्य प्रतिमापूजा । ब्रह्मबळयाच्या पैजा । घालूं पाहे ॥९॥

सर्वश्रेष्ठ सर्वज्ञ म्हणतो-‘देवादिकांच्या मूर्तीची पूजा करणे’ मूर्खाला शोभते. ज्यांची पूजा करावयाची ते सर्व देव ब्रह्मदेवाच्या प्रलयकाळी नष्ट होतात असे मी पैजेवर सांगतो.’ ॥९॥

तंव बोले तो अज्ञान । तरी कां करिसी संध्यास्नान । गुरुभजन तीर्थाटण । कासया फिरावें ॥१०॥

तेव्हा अज्ञानी विचारतो-“मग तू स्नानसंध्या कशासाठी करतोस? तीर्थाटणे करीत का फिरतोस व सद्गुरूंची सेवा कशासाठी करतोस? ॥१०॥

श्लोक

॥ तीर्थे तीर्थे निर्मलं ब्रह्मवृंदं । वृंदे वृंदे तत्त्वचिंतानुवादः ॥

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः । बोधे बोधे भासते चंद्रचूडः ॥

चंद्रचूडाचें वचन । सद्गुरूचें उपासन । गुरुगीता निरूपण । बोलिलें हरें ॥११॥

श्लोकार्थ- ज्ञानी समजावून सांगतो-(श्लोकार्थ-) सर्व तीर्थक्षेत्रांमध्ये पवित्र ब्राह्मण वास्तव्याला असतात. त्यांच्या सभेमध्ये अध्यात्मशास्त्राचे विवरण चालू असते. त्या संवादात्मक विवरणातून आत्मतत्त्वाचा निश्चय होत जातो. या निश्चयातून आत्मरूप शिवाचा अनुभव येतो. (ओवीचा अर्थ-) गुरुगीता सांगताना भगवान शंकर श्रीगुरूंची उपासना करावयास सांगतात. ॥११॥

गुरूसि कैसें भजावें । आधी तयासि वोळखावें । त्याचें समाधान घ्यावें । विवेकें स्वयें ॥१२॥

श्रीगुरूंची ओळख पटवून घेऊन नंतर त्यांना प्रणिपातपूर्वक शरण जाऊन सेवेसह स्वतःच्या शाश्वत हिताचा प्रश्न विचारावा. त्यांनी दिलेल्या विवेकाच्या अनुष्ठानाने शाश्वत समाधान प्राप्त करून घ्यावे. ॥१२॥

श्लोक

॥ ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्ति ।

द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यं ॥

एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं ।

भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरूं तं नमामि ॥१३॥

श्लोकार्थ- परमसुखरूप असलेला ब्रह्मानंद प्राप्त करून देणारे, ज्ञानाची जणू ओतीव मूर्ती असलेले, सुखदुःखादी द्वन्द्वरहित, आकाशाप्रमाणे गंभीर व शान्त, ‘तत्त्वमसि’ ह्या महावाक्यासारखी वाक्ये ज्यांचा निर्देश करतात असे, जे एकमेव, नित्य, विमल, अचल, सर्वांच्या बुद्धीत साक्षित्वाने रहाणारे, भाव व अभाव ह्यांचे अतीत व त्रिगुणातीत असलेल्या ब्रह्मरूप श्रीगुरूंना मी वंदन करतो.

गुरुगीतेचें वचन । ऐसें सद्गुरूचें ध्यान । तेथें सृष्टिमिथ्याभान । उरेल केंचें ॥१३॥

गुरू गीता असे सांगते की अशा सद्गुरूंची सेवा केल्यावर सृष्टीचे मिथ्यत्वाने होणारे भान कसे बरे उरेल? ॥१३॥

ऐसा सज्ञान बोलिला । सद्गुरु तो वोळखिला । सृष्टि मिथ्या ऐसा केला । निश्चितार्थ ॥१४॥

अशा प्रकारे सद्गुरूंची ओळख पटल्यावर ‘सृष्टी मिथ्या आहे’ असा निर्णय झालेला ज्ञानी वरीलप्रमाणे म्हणाला. ॥१४॥

श्रोता ऐसें न मनी कदा । आधीक उठिला वेवादा । म्हणे कैसा रे गोविंदा । अज्ञान म्हणतोसि ॥१५॥

पण श्रोत्याला हे मुळीच न पटल्याने तो पुन्हा वादाला उभा राहिला. तो म्हणतो- प्रत्यक्ष भगवान श्रीकृष्णाला तुम्ही अज्ञानी कसे ठरविता? ॥१५॥

जीवभूतः सनातनः । ऐसें गीतेचें वचन । तयासि तूं अज्ञान । म्हणतोसि कैसा ॥१६॥

‘जीव माझा सनातन अंश आहे’ असे गीतेमध्ये स्वमुखाने सांगणारा श्रीकृष्ण अज्ञानी आहे असे कसे म्हणतोस? ॥१६॥

ऐसा श्रोता आक्षेप करी । विषाद मानिला अंतरीं । याचें प्रत्योत्तर चतुरीं । सावध परिसावें ॥१७॥

भगवन्तावर अज्ञानाचा आरोप केलेला मुळीच न आवडून श्रोत्याने वरील प्रश्न विचारला. मर्मज्ञ साधकांनी त्याचे यथाशास्त्र उत्तर ऐकावे. ॥१७॥

गीतेस बोलिला गोविंद । त्याचा न कळे तुज भेद । म्हणौनियां वेर्थ खेद । वाहातोसी ॥१८॥

गीतेतील कृष्णवचनाचे रहस्य न उमगल्याने तू उगीचच खिन्न झाला आहेस. ॥१८॥

श्लोक ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां ॥ छ.॥

श्लोकार्थ (श्रोत्याने घेतलेल्या आक्षेपावर वरताण आक्षेप स्वतःच घेऊन वक्ता त्याची समजूत घालण्यास सुरुवात करतो. विभूतियोगात श्रीकृष्ण म्हणतात की—)

माझी विभूति पिंपळ । म्हणौनि बोलिला गोपाळ । वृक्ष तोडितां तत्काळ । तुटत आहे ॥१९॥

‘पिंपळाचा वृक्ष ही माझी विभूती आहे.’ पण पिंपळ तर घाव घालताच तुटतो. (मग श्रीकृष्णही तसाच तुटतो असे समजावे काय? पण दुसऱ्या अध्यायात भगवन्त म्हणतात—) ॥१९॥

श्लोक ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥(२-२३)॥

श्लोकार्थ— आत्मा शस्त्राने तुटत नाही, अग्नी त्याला जाळीत नाही, पाणी त्याला भिजवू शकत नाही, वाऱ्याने तो वाळत नाही.

शस्त्रांचेनि तुटेना । अग्निचेनि जळेना । उदकामध्यें कालवेना । स्वरूप माझे ॥२०॥

आत्मरूप मी शस्त्राने तुटत नाही, अग्नीने जळत नाही, पाण्यात कालवला जात नाही. वाऱ्याने वाळत नाही. ॥२०॥

पिंपळ तुटे शस्त्रानें । पिंपळ जळे पावकानें । पिंपळ कालवे उदकानें । नाशिवंत ॥२१॥

पिंपळ शस्त्राने तुटतो. अग्नीने जळतो, त्याचा लगदा होतो. असा तो विनाशशील आहे. ॥२१॥

तुटे जळे बुडे उडे । आतां ऐक्य कैसें घडे । म्हणोनि हें उजेडे । सद्गुरुमुखें ॥२२॥

जो तुटतो, जळतो, ज्याचा लगदा होतो व जो झंजावाताने उडूनही जातो असा पिंपळ व आत्मा एकच असे कसे म्हणता येईल? ह्याचे खरे उत्तर श्रीगुरूंच्या उपदेश प्रकाशातच सापडते. ॥२२॥

‘इंद्रियाणां मनश्चास्मि । कृष्ण म्हणे मन तो मी । तरी कां आवरावी उर्मि । चंचळ मनाची ॥२३॥

ह्याही पुढे जाऊन भगवन्त म्हणतात की ‘सर्व इंद्रियात मन ते मी’ श्रीकृष्णच मन असेल तर साधकाने शमदमाचा अभ्यास करण्याचे कारणच काय? (श्रीकृष्ण सहजच त्या रूपाने उपलब्ध आहे.) ॥२३॥

ऐसें कृष्ण कां बोलिला । साधनमार्ग दाखविला । खडे मांडूनि सिकविला । वोनामा जेवी ॥२४॥

बालकांना शिक्षण देण्यास सुरुवात करताना ज्याप्रमाणे एकेक खडा मांडल्यासारखी वर्णाक्षरे शिकवितात, त्याप्रमाणे साधनमार्गाची सुरुवात सांगताना भ. श्रीकृष्णाने ही पद्धत वापरली आहे. ॥२४॥

ऐसा आहे वाक्यभेद । सर्व जाणे तो गोविंद । देहबुद्धीचा वेवाद । कामा नये ॥२५॥

दोन वाक्यांत तत्त्वासंबंधी विसंवाद वाटतो हे खरे, पण त्यातील वर्म किंवा रहस्य एक श्रीकृष्णच जाणतो. ‘मी देह’ ह्या ठाम निश्चयातून निर्माण होणाऱ्या शंकांचा निरास करणे कठीण असते. ॥२५॥

वेद शास्त्र श्रुति स्मृती । तेथे वाक्यभेद पडती । ते सर्व हि निवडती । सद्गुरूचेनि वचनें ॥२६॥

जेव्हा वेदवाक्य, उपनिषदवाक्य व स्मृतिवाक्य ह्या सर्व शास्त्रवाक्यांत विसंवाद वाटतो तेव्हा त्यांतील सुसंवाद श्रीगुरुवाक्यानेच लक्षात येतो. ॥२६॥

वेदशास्त्रांचें भांडण । शस्त्रें तोडी ऐसा कोण । हें निवडेना साधुविण । कदा कल्पांतीं ॥२७॥

वेदाच्या अर्थासंबंधी असलेल्या अनेक मतांतील विसंवाद नाहीसा करणे हे सामान्याचे काम नव्हे. तो कोणत्याही वादविवादाच्या शस्त्राने कधीच तुटत नाही. केवळ आत्मानुभवी महात्मेच ते करू शकतात. ॥२७॥

पूर्वपक्ष आणि सिद्धांत । शास्त्रीं बोलिला संकेत । याचा होये निश्चितार्थ । साधुमुखें ॥२८॥

वादविवादाच्या रीतीमध्ये पूर्वपक्ष, मध्यस्थ, सिद्धान्त पक्ष ह्या गोष्टी शास्त्राने मान्य केलेल्या आहेत. पण वादाचा निर्णायक निकाल श्रीगुरूच देऊ शकतात. ॥२८॥

येरवीं वादाचीं उत्तरे । येकाहूनि येक थोरें । बोलों जातां अपारें । वेदशास्त्रीं ॥२९॥

नाहीतर वादविवादाच्या झपाट्यात एकमेकावर कुरघोडी करित वेदवाक्यांच्या निर्णयाचे काम अखंडपणे चालूच रहाते. तर्कावर तर्क लढविले जातात! ॥२९॥

म्हणोनि वादवेवाद । सांडून कीजे संवाद । तेणे होये ब्रह्मानंद । स्वानुभवे ॥३०॥

म्हणोनि असे वादविवाद टाळून श्रीगुरूंशी संवाद करावा. त्यामुळे ब्रह्मानंदाचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. ॥३०॥

येके कल्पनेचे पोटी । होति जाती अनंत सृष्टी । तथा सृष्टींची गोष्टी । साच केवी ॥३१॥

(अध्यारोपाची भाषा असे सांगते की ब्रह्मवस्तूला 'एकोऽहं बहुस्याम्' अशी स्फुरणात्मक कल्पना झाली) त्या एका कल्पनेतून अनंत सृष्टीच्या उत्पत्ती व लयाचे चक्र सुरू झाले. कल्पनेपासून झालेली सृष्टी सत्य कशी असेल? ॥३१॥

कल्पनेचा केला देव । तेथें जाला दृढ भाव । देवालागीं येतां खेव । भक्त दुःखें दुःखवला ॥३२॥

आपल्या कल्पनेने एका देवाची मूर्ती तयार करून 'हा देव' अशी दृढ भावना धरली. ती मूर्ती चुकून आडवी पडली तरी भक्ताला दुःख होते. ॥३२॥

पाषाणाचा देव केला । येके दिवसीं भंगोन गेला । तेणें भक्त दुखवला । रडे पडे आक्रंदे ॥३३॥

दगडाची देवमूर्ती फुटली की भक्ताला फार दुःख होऊन तो रडून, धरणीवर लोळून आकांत मांडतो. ॥३३॥

देव हारपला घरीं । येक देव नेला चोरी । येक देव दुराचारीं । फोडिला बळें ॥३४॥

एक देवमूर्ती घरातल्या घरात हारवते. दुसरी चोरीला जाते. एखादी देवळातील मूर्ती क्रूर, हिंसक व असहिष्णू धर्माचे लोक फोडून टाकतात. ॥३४॥

येक देव जापाणिला । एक देव उदकीं टाकिला । येक देव नेऊन घातला । पायतळीं ॥३५॥

एखाद्या देवाची सोंड तोडून त्याचा अपमान करतात, दुसऱ्याला पाण्यात फेकून देतात, तर एक देव दुसरे धर्मिय त्यांच्या प्रार्थना स्थळाच्या पायात पुरतात. ॥३५॥

काय सांगों तीर्थमहिमा । मोडूनि गेला दुरात्मा । थोर सत्व होतें तें मा । काय जालें कळेना ॥३६॥

तीर्थांच्या महात्म्यासंबंधी काय बोलावे? एक नीच व दुष्ट सोमनाथ क्षेत्र भ्रष्ट करतो. क्षेत्रातील 'जागृत' देवाची जागृती कोठे गेली समजत नाही! ॥३६॥

देव घडिला सोनारीं । देव वोतिला वोतारीं । येक देव घडिला पाथरीं । पाषाणाचा ॥३७॥

सोनाराने सोन्याची मूर्ती केली, ओताऱ्याने पितळेची मूर्ती ओतली व पाथरवटाने दगडाची मूर्ती घडविली. ॥३७॥

नर्बदागंडिकातीरीं । देव पडिले लक्षवरी । त्यांची संख्या कोण करी । असंख्यात गोटे ॥३८॥

नर्मदा व गंडकी नद्यांच्या काठी असंख्य गोटे असून त्यांचे लक्षावधी देव पडलेले असतात! ते मोजताही येत नाहीत (शालिग्राम). ॥३८॥

चक्रतीर्थीं चक्रांकित । देव असती असंख्यात । नाहीं मनीं निश्चितार्थ । येक देव ॥३९॥

चक्रतीर्थांमध्ये पृष्ठभागावर चक्रे असलेले असंख्य देवरूप गोटे आहेत. कोणत्याच एका देवावर धड श्रद्धा नाही. ॥३९॥

बाण तांदळे तांब्रनाणें । स्फटिक देव्हारां पूजणें । ऐसे देव कोण जाणे । खरे किं खोटे ॥४०॥

देव्हार्यामध्ये बाण, तांदळे, तांब्याच्या नाण्यांवर कोरलेले देव स्फटिक इत्यादिकांची पूजा करतात. हे देव खरे की खोटे हे जाणून घेण्याचा कोण प्रयत्न करतो? ॥४०॥

देव रेशिमाचा केला । तो हि तुटोनियां गेला । आतां नवा नेम धरिला । मृत्तिकेचा ॥४१॥

रेशिमाचा धागा कपड्यावर भरून देव विणल्यावर तो थोड्या दिवसांतच तुटतो. त्यामुळे मातीचा देवच चांगला म्हणून त्याची उपासना सुरू केली! ॥४१॥

आमचा देव बहु सत्य । आम्हां आकांतीं पावत । पूर्ण करी मनोरथ । सर्वकाळ ॥४२॥

आमचा देव सर्वशक्तिमान असल्याने तोच 'अतिशय सत्य' आहे. कारण तो संकटाचे वेळी धावून येऊन आमच्या इच्छा पूर्ण करतो! ॥४२॥

आतां याचें सत्व गेलें । प्राप्त होतें तें जालें । प्राप्त न वचे पालटिलें । ईश्वराचेनी ॥४३॥

एक भक्त (?) म्हणतो की 'आमचा देव' इतके दिवस सामर्थ्यवान होता, पण ते सामर्थ्य आता संपले. जे व्हावयाचे ते झाले. कारण ते प्रत्यक्ष ईश्वर सुद्धा टाळू शकत नाही. ॥४३॥

धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा । तेथें देव कैंचा मूर्खा । भ्रांति पडिली ॥४४॥

धातू, दगड, माती, चित्र, लाकूड इत्यादिकात देव असतो ही कल्पना भ्रमरूप आहे. अरे मूर्खा, त्यांत देव कसा असेल? (केला मातीचा पशुपती । परी मातीस काय महती । तुका.) ॥४४॥

हे आपुली कल्पना । प्राप्तऐसीं फळें जाणा । परी त्या देवाचिया खुणा । वेगळयाचि ॥४५॥

देवाचे सामर्थ्य वाढते वा कमी होते हा आपल्या कल्पनेचा खेळ आहे. आपल्या प्रारब्धानुसार जे व्हावयाचे ते होत रहाते. खरा देव ह्या सर्व भ्रामक समजुतीहून वेगळाच आहे. ॥४५॥

म्हणौनि हें मायाभ्रमणें । सृष्टि मिथ्या कोटिगुणें । वेद शास्त्रें पुराणें । ऐसींच बोलती ॥४६॥

मायेने भ्रम निर्माण झाल्यामुळे पांचभौतिक सृष्टी सत्य वाटते. वेदान्तशास्त्र व पुराणे ह्यांचा असा ठाम निर्णय आहे की कोट्यवधी प्रकारांनी विचार करूनही दृश्य सृष्टी मिथ्या आहे. ॥४६॥

साधुसंत मानुभाव । त्यांचा ऐसाचि अनुभव । पंचभूतातीत देव । सृष्टि मिथ्या ॥४७॥

देवाचा अनुभव घेऊन देवरूप झालेल्या साधुसंतांचा अनुभव असे सांगतो की देव पंचमहाभूतांहून अत्यंत वेगळा आहे. पांचभौतिक सृष्टी मिथ्या असून तिचे अधिष्ठान देवरूप ब्रह्म सत्य आहे. ॥४७॥

सृष्टीपूर्वी सृष्टि चालतां । सृष्टि अवघी संव्हारतां । शाश्वत देव तत्वता । आदिअंतीं ॥४८॥

हल्लीच्या सृष्टीपूर्वीचे सृष्टिचक्र चालू असताना व पुढे सृष्टीचा संहार झाल्यानंतर देव मात्र शाश्वत आहे (पहा-दशक ६. स. ४) ॥४८॥

ऐसा सर्वांचा निश्चयो । येदर्थी नाही संशयो । वीतरेक आणि अन्वयो । कल्पनारूप ॥४९॥

सर्व जाणत्यांचा असाच निर्णय असून त्याबाबत शंकेला जागाच नाही. 'अधिष्ठान आहे म्हणून अध्यस्त जग आहे.' 'अधिष्ठान नसेल तर जग नाही' ही अन्वय व्यतिरेकाची मांडणी केवळ काल्पनिक आहे. कारण अधिष्ठान सतत आहे व अध्यस्त वास्तविक नाहीच. ॥४९॥

येके कल्पनेचे पोटीं । बोलजेती अष्ट सृष्टि । तया सृष्टीची गोष्टी । सावध ऐका ॥५०॥

'अष्टसृष्टी' ही संकल्पना केवळ काल्पनिक असून सृष्टी मिथ्या आहे हे ठसविण्यासाठी ती मांडली आहे. ती संकल्पना आता सावधपणे ऐका. ॥५०॥

येकी कल्पनेची सृष्टी । दुजी शाब्दिक सृष्टी । तिजी प्रत्यक्ष सृष्टी । जाणती सर्व ॥५१॥

चौथी चित्रलेपसृष्टी । पांचवी स्वप्नसृष्टी । साहावी गंधर्व सृष्टी । ज्वरसृष्टी सातवी ॥५२॥

आठवी दृष्टिबंधन । ऐशा अष्ट सृष्टि जाण । यामधें श्रेष्ठ कोण । सत्य मानावी ॥५३॥

- १) कल्पनासृष्टी- मनोराज्यांचे जग.
- २) वाङ्मयीन सृष्टी.
- ३) प्रत्यक्षसृष्टी- ज्ञानेंद्रियांनी कळणारी सृष्टी.
- ४) चित्रलेपसृष्टी- (पहा- पंचदशी-चित्रदीप) खळीने घट्ट केलेल्या सुती कापडावर निरनिराळ्या रंगाने आकाश, जमीन, सूर्य, पक्षी, झाडे इ. रंगवितात, त्या सर्वांना कापडाचे अधिष्ठान असते. कापड झाकले जाऊन फक्त चित्रे दिसतात.
- ५) स्वप्नसृष्टी- स्वप्नात दिसणारी सृष्टी.
- ६) गंधर्वसृष्टी- ढगांना येणारे काल्पनिक आकार.
- ७) ज्वरसृष्टी- रोगाने ताप वाढून मेंदूवरील होणाऱ्या परिणामामुळे होणारे भास.
- ८) दृष्टिबंधन- दृष्टिबंधनामुळे तयार होणारी सृष्टी. (Hypnosis)
ह्यांतील श्रेष्ठ कोणती व सत्य कोणती हे कसे ठरवावे? त्या सगळ्याच काल्पनिक आहेत.” ॥५१-५३॥

म्हणोनि सृष्टी नासिवंत । जाणती संत महंत । सगुणीं भजावें निश्चित । निश्चयालागीं ॥५४॥

म्हणून संत व महंतांचा असा अनुभव असतो की दृश्य सृष्टी नाशिवन्त आहे. देवाची सगुण रूपे तशीच असली तरी निर्गुणाचा निश्चय होईपर्यन्त सगुण भजन सोडू नये. ॥५४॥

सगुणाचेनि आधारें । निर्गुण पाविजे निधरिं । सारासारविचारें । संतसंगें ॥५५॥

संत व श्रीगुरूंच्या सहवासात सार निर्गुण व असार सगुण समजावून घेऊन साधनचतुष्टय संपन्न होऊन सगुणाच्या आधाराने ‘निर्गुण ब्रह्म मी आहे’ असा अनुभव घ्यावा. सगुण द्वैतात मोडत असले तरी ते शास्त्रीय किंवा संवादी द्वैत आहे. (पहा- द्वैतविवेक पंचदशी) ॥५५॥

आतां असो हें बहुत । संतसंगें कळे नेमस्त । येन्ही चित्त दुश्चित । संशई पडे ॥५६॥

हे असे किती सांगावे? तरी असे लक्षात घ्यावे की संतांच्या सहवासातच यथार्थ निर्णय होतात. एरव्ही रजोगुणाचे चंचल मन सतत संशयाने भरलेले रहाते. ॥५६॥

तव शिष्यें आक्षेपिलें । सृष्टी मिथ्या ऐसें कळलें । परी हें अवघें नाथिलें । तरी दिसतें कां ॥५७॥

हे सगळे ऐकल्यावर शिष्याने असा प्रश्न विचारला की सर्व दृश्य सृष्टी मिथ्या असून प्रत्यक्षात का दिसते? ती खरे तर दिसू नये. ॥५७॥

दृश्य प्रत्यक्ष दिसतें । म्हणोन सत्यचि वाटतें । यासि काय करावें तें । सांगा स्वामी ॥५८॥

जे दृश्य जगत् पांच ज्ञानेंद्रियांनी प्रत्यक्ष कळते ते सत्य वाटते. आपले सांगणे व आमचा अनुभव ह्यातील विसंगतीला काय करावे? हे आपण समजावून सांगा. ॥५८॥

याचें प्रत्योत्तर भलें । पुढिलें समासीं बोलिलें । श्रोतां श्रवण केलें । पाहिजे पुढें ॥५९॥

ह्या प्रश्नाचे शास्त्रशुद्ध उत्तर पुढील समासात देऊ. ते त्याच वेळी ऐका. ॥५९॥

एवं सृष्टी मिथ्या जाण । जाणोनि रक्षावें सगुण । ऐसी हे अनुभवाची खूण । अनुभवी जाणती ॥६०॥

एकूण असे लक्षात घ्यावे की सृष्टी मिथ्या आहे. हे मनोमनी लक्षात ठेवून उपासनेसाठी सगुणाला सांभाळून ठेवावे. हे अनुभवी संतांनी जाणलेले वर्म आहे. ॥६०॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ‘सृष्टिकथननाम’ समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध ग्रंथातील ‘सृष्टिकथन’ नावाचा सहावा समास समाप्त.**

दशक सहावा : देवशोधन

समास सातवा : सगुणभजन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पहिल्या आठ ओव्यांमध्ये शिष्याचा प्रश्न समर्थानी सविस्तर मांडला आहे.

ज्ञानें दृश्य मिथ्या जालें । तरी कां पाहिजे भजन केलें । तेणें काये प्राप्त जालें । हें मज निरोपावें ॥१॥
ज्ञानाहूनि श्रेष्ठ असेना । तरी कां पाहिजे उपासना । उपासनेनें जना । काये प्राप्त ॥२॥
मुख्य सार तें निर्गुण । तेथें दिसेचिना सगुण । भजन केलियाचा गुण । मज निरोपावा ॥३॥
जें समस्त नासिवंत । त्यासि भजावें किंनिमित्त । सत्य सांडून असत्य । कोणें भजावें ॥४॥
असत्याचा प्रत्यये आला । तरी मग नेम कां लागला । सत्य सांडून गल्बला । कासया करावा ॥५॥
निर्गुणानें मोक्ष होतो । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतो । सगुण काये देऊं पाहातो । सांगा स्वामी ॥६॥
सगुण नासिवंत ऐसें सांगतां । पुन्हा भजन करावें म्हणतां । तरी काशासाठीं आतां । भजन करूं ॥७॥
स्वामीचे भिडेनें बोलवेना । येन्हीं हें कांहींच मानेना । साध्यचि जालियां साधना । कां प्रवर्तावें ॥८॥

वेदान्त शास्त्राच्या अभ्यासाने असे कळते की, दृश्य सृष्टी मिथ्या आहे. मग सगुणाचे भजन का करावे? त्याने काय लाभ होतो? ज्ञान हे सर्वश्रेष्ठ साधन आहे (ज्ञानात् एव तु कैवल्यं) अशी वस्तुस्थिती असताना उपासनेसारखे निकृष्ट साधन का करावे? त्यामुळे लोकांना काय मिळते? निर्गुण हे साररूप असून त्यात सगुणाचा मागमूसही नाही. मग त्या सगुणभजनाचे महत्त्व मला समजावून सांगावे. 'जे सगुण साकार ते विनाशी' असा सिद्धान्त असताना अविनाशी निर्गुण सोडून सगुणाचे भजन काय म्हणून करावे? सत्य सोडून असत्याच्या का मागे लागावे? सगुण साकार असत्य आहे असे नक्की झाल्यावर नित्यनेमाचे सगुणभजन का करावे? सत्य बाजूला सारून उपासनेचा गोंधळ कशासाठी? 'निर्गुण ब्रह्म मी आहे' असा अनुभव हेच मोक्षाचे स्वरूप आहे. अशा सर्व जाणत्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव असताना सगुण उपासना असे काय विशेष देणार आहे? सगुण विनाशी आहे असे आपणच सांगता. त्याचे भजन करावे असा आपलाच उपदेश आहे. असे भजन मी कशासाठी करावे? आपल्याविषयी अत्यंत आदर असल्याने असे उलटे प्रश्न विचारण्याचे धाडस होत नाही. पण आपले उलटसुलट सांगणे मुळीच पटत नाही. निर्गुणरूप साध्य ज्ञानाने लाभल्यावर पुन्हा सगुणाच्या साधनेची खटपट का करावी? ॥१ ते ८॥

ऐसें श्रोतयाचें बोलणें । शब्द बोले निर्बुजलेपणें । याचें उत्तर ऐकणें । म्हणे वक्ता ॥९॥

काहीसा संकोच व काहीसा गोंधळ अशा मनःस्थितीत श्रोत्याने असे प्रश्न विचारले. वक्ता म्हणतो की आता त्यांची उत्तरे ऐका. ॥९॥

गुरुचें वचन प्रतिपाळणें । हें मुख्य परमार्थाचें लक्षण । वचनभंग करितां विलक्षण । सहजेचि जालें ॥१०॥

सद्गुरूंच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवून त्यानुसार मनोरचना तयार करून घेऊन व ती सांभाळून वागणे हे मोक्षार्थीचे मुख्य लक्षण आहे. असे केले नाही तर साहजिकच विपरीत प्रश्न निर्माण होतात. ॥१०॥

म्हणोनि आज्ञेसी वंदावे । सगुणभजन मानावें । श्रोता म्हणे हे देवें । कां प्रयोजिलें ॥११॥

म्हणून त्यांची आज्ञा प्रमाण मानून सगुणोपासना करावी. त्यावर शिष्य किंवा श्रोता विचारतो- 'सगुण उपासनेचे

प्रयोजन काय?' ॥११॥

काय मानिला उपकार । कोण जाला साक्षात्कार । किंवा प्रारब्धाचें अक्षर । पुसिले देवें ॥१२॥

मोक्ष मार्गात सगुणाची नेमकी मदत काय होते? त्याचा साक्षात्कार कसा होतो? सगुणोपासनेमुळे प्रारब्धात बदल होतो का?

किंवा

असा सगुण देवाने काय उपकार केला आहे की ज्यासाठी त्याची उपासना करावी? असा त्याचा काय साक्षात्कार होतो की त्याची उपासना अनिवार्य असावी? अटळ प्रारब्धरेषा देवाला पुसता येते काय? ॥१२॥

होणार हें तों पालटेना । भजनें काय करावें जना । हें तों पहातां अनुमाना । कांहींच न ये ॥१३॥

जे प्रारब्धाने व्हावयाचे ते होऊन जाते. मग लोकांनी ईश्वरोपासना का करावी? त्यामुळे सगुणभजन तर्काला पटत नाही. ॥१३॥

स्वामीची आज्ञा प्रमाण । कोण करील अप्रमाण । परंतु याचा काय गुण । मज निरोपावा ॥१४॥

श्रीगुरूंची आज्ञा प्रमाण मानली पाहिजे हे खरे. कोणीही प्रामाणिक मोक्षार्थी त्याविषयी शंका घेणार नाही. पण सगुणोपासनेचे मोक्ष साधनेत काय स्थान आहे त्याविषयी मला सांगावे. ॥१४॥

वक्ता म्हणे सावधपणें । सांग ज्ञानाचीं लक्षणें । तुज कांहीं लागे करणें । किंवा नाही ॥१५॥

ह्यावर वक्ता वर्म उलगडण्यासाठी प्रतिप्रश्न विचारतो- तू ज्ञान ज्ञान म्हणतोस ते आहे तरी काय? ते ज्ञान झाल्यावर तुझ्या शरीर व मनाच्या क्रिया थांबतात का? की चालूच राहतात? ॥१५॥

करणें लागे भोजन । करणें लागे उदकप्राशन । मळमूत्रत्यागलक्षण । तेंहि सुटेना ॥१६॥

अन्न खावे लागते, पाणी प्यावे लागते, मळमूत्राचे विसर्जन करावे लागते. हे काहीच सुटत नाही. ॥ १६ ॥

जनाचें समाधान राहावें । आपुलें पारिखें वोळखावें । आणि भजनचि मोडावें । हें कोण ज्ञान ॥१७॥

सर्व संबंधितांना हवे नको विचारावे लागते, आपले व परके ओळखावे लागते व भजन तेवढे सोडावे असा ज्ञानाचा परिणाम का असावा? ॥१७॥

ज्ञानविवेकें मिथ्या जाले । परंतु अवघें नाहीं टाकिलें । तरी मग भजनेंचि काय केलें । सांग बापा ॥१८॥

'ब्रह्मसत्य जगत् मिथ्या' ह्या विवेकाने जग मिथ्या ठरले तरी देह व जगतासंबंधी कर्तव्य कर्म चालूच राहिल्याने जग तर सोडलेले नसते, मग भजन तेवढे सोडावे हे कसले ज्ञान? ॥१८॥

साहेबास लोटांगणीं जावें । नीचासारिखें व्हावें । आणी देवास न मनावें । हें कोण ज्ञान ॥१९॥

साहेबाला लोटांगण घालायचे, त्याच्यापुढे लाचारी पत्करायची आणि देवाला मात्र मानायचे नाही हे कसले ज्ञान? ॥१९॥

हरीहर ब्रह्मादिक । हे जयाचे आज्ञाधारक । तूं येक मानवी रंक । भजेसिना तरी काय गेलें ॥२०॥

प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव, विष्णू व शंकर हेही परमेश्वराची उपासना करतात व त्याच्या आज्ञेप्रमाणे आपले कार्य करतात. तू तर अल्पज्ञ, अल्पसाक्षी, अल्पशक्ती असा जीवरूप मानव आहेस. तू त्याची उपासना न केल्याने त्याला काय कमी पडणार आहे? ॥२०॥

आमुचे कुळीं रघुनाथ । रघुनाथें आमुचा परमार्थ । जो समर्थाचाहि समर्थ । देवां सोडविता ॥२१॥

माझ्या कुळात रघुनाथाच्या उपासनेची परंपरा आहे. त्यामुळेच माझा परमार्थ सिद्ध झाला. तो सर्व सामर्थ्यसंपन्न असून त्याने देवांना रावणाच्या बंधनातून मुक्त केले. ॥२१॥

त्याचे आम्ही सेवकजन । सेवेकरितां जालें ज्ञान । तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल कीं ॥२२॥

त्या श्रीरामाचे आम्ही सर्वजण दासानुदास आहोत. त्या दास्यामुळेच सख्य व आत्मनिवेदनरूप ज्ञान झाले. (केवळ शब्दज्ञान नव्हे) ही दास्यरूप उपासना केली नाही तर साधकाचे पतन ठरलेले आहे. ॥२२॥

गुरु सांगती सारासार । त्यास कैसें म्हणावें असार । तुज काय सांगणें विचार । शाहाणे जाणती ॥२३॥

सद्गुरु सार व असाराची जी लक्षणे सांगतात ती बरोबर नाहीत असे कोण म्हणेल? तुला त्यातील वर्म खरे तर सांगावयास लागू नये कारण सात्त्विक बुद्धीला ती वर्मे उमगतात. ॥२३॥

समर्थाचे मनीचें तुटे । तेंचि जाणावें अदृष्ट खोटें । राज्यपदापासून करंटे । चेवलें जैसें ॥२४॥

षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमेश्वराची कृपा नसेल तर प्रारब्ध प्रतिकूल आहे असे समजावे. राजपुत्राने जर राजाची मर्जी सांभाळली नाही, तर त्या करंट्या राजपुत्राला राज्यपद मिळत नाही. ॥२४॥

मी थोर वाटे मनीं । तो नव्हे ब्रह्मज्ञानी । विचार पाहातां देहाभिमानी । प्रत्यक्ष दिसे ॥२५॥

‘मी मोठा ब्रह्मज्ञानी आहे’ असा ज्याला अहंकार असतो तो ब्रह्मज्ञानी नसतोच! सूक्ष्म विचार केला तर त्याचा हा अहंकार देहबुद्धीतूनच निर्माण झालेला असतो हे सहजच लक्षात येते. (पहा- नाहं मन्ये सुवेदेति- केन.उप.) ॥२५॥

वस्तुभजन करीना । न करीं ऐसेंहि म्हणेना । तरी हे जाणावी कल्पना । दडोन राहिली ॥२६॥

प्रत्यक्ष ब्रह्म स्वतः उपासना करीत नाही. ‘मी उपासना करीत नाही’ असा अहंभावही तेथे नसतो. तू मात्र मी उपासना का करावी असा प्रश्न विचारतोस. त्या अर्थी अहंभाव तुझ्यामध्ये गुप्तरूपाने दृढ आहे. (ब्रह्म वृत्तिरहित असल्याने ते उपासना करणे शक्य नाही. ‘मी उपासना करीत नाही’ अशी वृत्ती सुद्धा त्यावर उमटत नाही. खरा ब्रह्मज्ञ ब्रह्मच होत असल्याने तोही उपासना करणे शक्य नाही. पण श्रोता किंवा शिष्य खरा ब्रह्मज्ञ झालेला नसल्याने ‘मी उपासना का करावी’ असा अहंवृत्ती भक्कम असलेला प्रश्न विचारतो) ॥२६॥

ना तें ज्ञान ना भजन । उगाचि आला देहाभिमान । येथें नाहीं किं अनुमान । प्रत्यय तुझा ॥२७॥

धड ना ब्रह्मज्ञान वा धड ना उपासना अशी अवस्था होते. ‘मी’ रूपाने नुसताच देहभावाचा गोंधळ चालतो! हे माझे बोलणे केवळ अंदाजाचे नाही. हे शिष्या, हा तुझा स्वतःचाच अनुभव आहे. ॥२७॥

तरी आतां ऐसें न करावें । रघुनाथभजनीं लागावें । तेणेंचि ज्ञान बोलावें । चळेना ऐसें ॥२८॥

म्हणून उपासनेसंबंधी सर्व संशय सोडून दे. श्रीरामाची उपासना कर. त्यामुळेच निश्चळ ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ती होते. त्यालाच खरे ज्ञान म्हणावे. ॥२८॥

करी दुर्जनाचा संव्हार । भक्तजनासी आधार । ऐसा हा तों चमत्कार । रोकडा चाले ॥२९॥

प्रभू श्रीरामचंद्र दुष्टांचा नाश करून साधू व भक्तांचा सांभाळ करतात. ही त्याची अद्भुत लीला सर्वांनाच ठाऊक आहे कारण ती प्रत्यक्ष घडलेली आहे. ॥२९॥

मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघेंचि नासोन जातें । कृपा केलियां रघुनाथें । प्रचित येते ॥३०॥

श्री रघुनाथाची कृपा झाली तर मनोकामना पूर्ण होतात व विघ्ने नाहीशी होतात असा अनुभव येतो. ॥३०॥

रघुनाथभजनें ज्ञान जालें । रघुनाथभजनें महत्त्व वाढलें । म्हणौनियां तुवां केलें । पाहिजे आधीं ॥३१॥

मला स्वतःला श्रीरामाच्या उपासनेने ब्रह्मज्ञान होऊन माझे जगात महात्म्य वाढले. म्हणून प्रथम तूही तेच कर. ॥३१॥

हें तों आहे सप्रचित । आणी तुज वाटेना प्रचित । साक्षात्कारें नेमस्त । प्रत्ययो करावा ॥३२॥

हा माझा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. तुला जर तो खरा वाटत नसेल तर तूही मी केले तसे करून स्वतः अनुभव घेऊन खरे खोटे ठरव! ॥३२॥

रघुनाथ स्मरोनि कार्य करावें । तें तत्काळचि सिद्धी पावे । कर्ता राम हें असावें । अभ्यांतरीं ॥३३॥

श्री रघुनाथाचे स्मरण करून काम हाती घेतले तर ते यशस्वी झालेच म्हणून समजावे. मात्र श्रीराम कर्ता आहे हे कार्यकर्त्याने लक्षात ठेवावे. ॥३३॥

कर्ता राम मी नव्हे आपण । ऐसें सगुणनिवेदन । निर्गुणीं तें अनन्य । निर्गुणचि होईजे ॥३४॥

‘श्रीराम कर्ता आहे’, मी नाही अशा प्रकारे केलेले कर्म त्याला म्हणजे सगुणाला सहजच अर्पण होते व त्यामुळे सगुणाशी अनन्यता साधते. ‘सोऽहं’ भावामुळे निर्गुणाशी अनन्यता सिद्ध होते व निर्गुणत्व प्राप्त होते. ॥३४॥

मी कर्ता ऐसें म्हणतां । कांहींच घडेना सर्वथा । प्रचित पाहासी तरी आतां । सीघ्रचि पाहें ॥३५॥

‘मी कर्ता’ ह्या अहंकारामुळे वरीलपैकी काहीच होत नाही. तुला तसा अनुभव हवा असेल तर तो तू लगेचच घेऊ शकतोस. ॥३५॥

मी कर्ता ऐसें म्हणसी । तेणें तूं कष्टी होसी । राम कर्ता म्हणतां पावसी । येश कीर्ती प्रताप ॥३६॥

‘मी कर्ता’ ह्या कर्तृत्वाच्या अहंकारामुळे तुझ्या वाट्याला दुःखे येतात. ‘राम कर्ता आहे’ अशा समर्पण भावामुळे तुला यश, कीर्ती व पराक्रमाचा लाभ होईल. ॥३६॥

येके भावनेसाठीं । देवासीं पडे तुटी । कां ते होये कृपादृष्टी । देव कर्ता भावितां ॥३७॥

केवळ भाव हाच जीवाला परमेश्वराशी तोडणारा किंवा जोडणारा आहे. ‘राम कर्ता आहे.’ असा भाव धरला तर त्याची कृपा प्राप्त होते. ॥३७॥

आपण आहे दों दिसांचा । आणी देव बहुतां काळांचा । आपण थोडे वोळखिचा । देवासि त्रैलोक्य जाणे ॥३८॥

माणसाचे आयुष्य अत्यल्प आहे. देव आद्य, अनादि आहे. माणसाला ओळखणारे फारच थोडे असतात. देवाची त्रैलोक्याला ओळख असते. ॥३८॥

याकारणें रघुनाथभजन । त्यासि मानिती बहुत जन । ब्रह्मादिक आदिकरून । रामभजनीं तत्पर ॥३९॥

म्हणून श्री रघुनाथाची उपासना करावी. प्रचंड जनसमुदायाला त्याचेविषयी प्रेम व आदर असतो. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवादी देव सुद्धा त्याची मोठ्या तत्परतेने उपासना करून त्याच्या आज्ञेत रहातात. ॥३९॥

ज्ञानबळें उपासना । आम्ही भक्त जरी मानूं ना । तरी या दोषाच्या पतना । पावों अभक्तपणें ॥४०॥

शाब्दिक ब्रह्मज्ञानाच्या घमेंडीत राहून आम्ही भक्त म्हणविणारे जर उपासना न करता राहू तर आमचे सर्व प्रकारे पतन होईल. त्या दोषामुळे सतत देवापासून वेगळेच राहू (पंडित वाचक जरी झाला पुरता । तेणें कृष्ण कथा सांडू नये- तुका.) ॥४०॥

देव उपेक्षी थोरपणें । तरी मग त्याचें तो जाणे । अप्रमाण तें श्लाघ्यवाणें । नव्हे किं श्रेष्ठा ॥४१॥

‘मी ब्रह्मज्ञानी’ ह्या स्वतःविषयीच्या मोठेपणाच्या भ्रमात राहिले तर त्याच्या पतनाला तोच जबाबदार राहिल. परंतु जाणत्याला मात्र हे शोभणारे नाही. कारण ते शास्त्रविरुद्ध आहे. ॥४१॥

देहास लागली उपासना । आपण विवेकें उरेना । ऐसी स्थिति सज्जना । अंतरींची ॥४२॥

विवेकाच्या बळामुळे ‘मी’ म्हणून काही शिल्लक रहात नसले तरी देह जिवंत आहे तोपर्यंत उपासना करित असावे. सर्व सज्जनांची अन्तरस्थिती ह्या प्रकारची असते. ॥४२॥

सकळ मिथ्या होऊन जातें । हे रामभजनें कळों येतें । दृश्य ज्ञानियांचेनि मते । स्वप्न जैसें ॥४३॥

रामाच्या भजनामुळेच हे सर्व दृश्य जगत सतासतविलक्षण, अनिर्वचनीय असल्याचा सहज निश्चय होतो. ब्रह्मज्ञांच्या

दृष्टीने दृष्य जगत् स्वप्नाप्रमाणे असते. ॥४३॥

मिथ्या स्वप्न विवंचना । तैसी सृष्टीची रचना । दृश्य मिथ्या साधुजना । कळों आलें ॥४४॥

स्वप्नातील सर्व दृश्ये मिथ्या असतात. ती स्वप्नकाळी सत्य वाटतात. त्याप्रमाणे ह्या दृष्य सृष्टीची रचना आहे असा साधूंचा सहज निश्चय असतो. ॥४४॥

आक्षेप जाला श्रोतयांसी । मिथ्या तरी कां दिसतें आम्हांसी । याचे उत्तर पुढिले समासीं । बोलिलें असे ॥४५॥

‘दृश्य जगत् मिथ्या असून प्रत्यक्ष का दिसते’ ह्या श्रोत्याच्या प्रश्नाचे उत्तर द्यावयाचे राहिले आहे. ते पुढील समासात देऊ. ॥४५॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ‘सगुणभजननाम’ समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील ‘सगुणभजन’ नावाचा सातवा समास समाप्त**

दशक सहावा : देवशोधन

समास आठवा : दृश्यनिर्णय

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां श्रोतीं पुसिलें होतें । दृश्य मिथ्या तरी कां दिसतें । याचें उत्तर बोलिजेल तें । सावध ऐका ॥१॥

‘दृश्य मिथ्या असून प्रत्यक्षात का दिसते’ असा प्रश्न श्रोत्याने विचारला होता त्याचे उत्तर आता लक्ष देऊन ऐकावे.
॥१॥

देखिलें तें सत्यचि मानावें । हें ज्ञात्याचें देखणें नव्हे । जड मूढ अज्ञान जीवें । हें सत्य मानिजे ॥२॥

‘जे प्रत्यक्षात दिसते ते खरे असते’ हे खऱ्या ज्ञात्याचे लक्षण नव्हे! बुद्धीने मंद, मोहित व अज्ञानी जीवाचे ते लक्षण आहे. ॥२॥

येक्या देखिल्यासाठीं । लटिव्या कराव्या ग्रंथकोटी । संतांमहंतांच्या गोष्टी । त्याहि मिथ्या मानाव्या ॥३॥

केवळ ‘प्रत्यक्षात दिसते’ एवढ्या एका लक्षणावरून कोट्यवधी ग्रंथांतून ‘जगत् मिथ्या आहे’ असे जे सांगितले आहे ते खोटे ठरवावे काय? संत-महंतांचे सांगणे वृथा मानावे काय? (सत्य म्हणजे जे तिन्ही काळांत अबाधित असते ते.) ॥३॥

माझें दिसतें हेंचि खरें । येथें चालेना दुसरें । ऐशिया संशयाच्या भरें । भरोचि नये ॥४॥

‘मी जे सत्य मानतो ते सत्य. दुसऱ्या कोणाचे मी ऐकून घेणार नाही’ असा हट्ट चालवू नये. ॥४॥

मृगें देखिलें मृगजळ । तेथें धावतें बरळ । जळ नव्हे मिथ्या सकळ । त्या पशूस कोणें म्हणावें ॥५॥

हरिणाने पाणी प्रत्यक्ष पाहिलेले असते. त्यामागे ते धावत सुटते. ‘अरे हे पाणी खरे नसून रोहिणीचे जळ आहे’ असे त्याला कोण समजावून सांगणार? (रौहिण मुहूर्तावर दिसते ते. मृगाला खरे वाटते ते.) ॥५॥

रात्रौ स्वप्न देखिलें । बहुत द्रव्य सांपडलें । बहुत जनांसी वेव्हारिलें । तें खरें कैसेनि मानावें ॥६॥

रात्री पडलेल्या स्वप्नांत भरपूर संपत्ती सापडली. ती वापरून अनेकांशी अनेक व्यवहार किंवा देवघेव केली. ते खरे म्हणता येतात काय? ॥६॥

कुशळ चित्तारी विचित्र । तेणें निर्माण केलें चित्र । देखतां उठे प्रीति मात्र । परंतु तेथे मृत्तिका ॥७॥

कोणा चित्रकाराने उत्कृष्ट रीतीने रंगविलेला पुतळा पाहून तो पहाणाऱ्याला आवडतो, पण त्यात मातीशिवाय काहीच नसते. ॥७॥

नाना वनिता हस्ति घोडे । रात्रौ देखतां मन बुडे । दिवसा पाहातां कातडें । कंटाळवाणें ॥८॥

रात्रीच्या अंधुक प्रकाशात पेंढा व भुसा भरून तयार केलेल्या स्त्रिया, हत्ती, घोडे इ. पाहिले तर मन रमून जाते. पण दिवसाच्या स्वच्छ उजेडात नीरस कातडे तेवढे दिसते. ते निर्जीव असल्याचे कळते. ॥८॥

काष्ठी पाषाणी पुतळ्या । नाना ठकारें निर्मिल्या । परम सुंदर वाटल्या । परंतु तेथें पाषाण ॥९॥

सुतार, पाथरवट इत्यादींनी तयार केलेल्या लाकडी व पाषाणाच्या बाहुल्या पाहून कौतुक वाटते. पण त्यांत लाकूड व पाषाणाशिवाय काहीच नसते. ॥९॥

नाना गोपुरीं पुतळ्या असती । वक्रांगें वक्रदृष्टीं पाहाती । लाघव देखतां भरे वृत्ती । परंतु तेथें त्रिभाग
॥१०॥

देवळांच्या गोपुरांवर देवस्त्रियांचे पुतळे असतात. त्यांचा कमनीय बांधा व तिरकस नजरा पाहून कौतुकाने मन
भरून जाते किंवा मनाला भुरळ पडते. परंतु त्यांत चुना, वाळू व रंग ह्याशिवाय काहीच नसते. ॥१०॥

खेळतां नेटके दशावतारी । तेथें येती सुंदर नारी । नेत्र मोडिती कळाकुंसरी । परंतु अवघे धटिंगण ॥११॥

दशावतारी नाटकांत नेटकेपणाने ते सादर करताना आकर्षक हावभाव करीत व डोळे मोडीत स्त्रिया मंचावर येतात.
पण ते सगळे प्रत्यक्षात पुरुष असतात! (स्त्रीभूमिका करणारे पुरुष) ॥११॥

सृष्टी बहुरंगी असत्य । बहुरूपाचें हें कृत्य । तुज वाटे दृश्य सत्य । परी हे जाण अविद्या ॥१२॥

भेदाने भरलेली सृष्टी सत्य नसून 'बहुस्याम्' ह्या संकल्पातून तयार झालेली आहे. तुला ती सत्य वाटते खरी, पण
ती अविद्येची बनलेली आहे. मायिक आहे. ॥१२॥

मिथ्या साचासारिखें देखिलें । परि तें पाहिजे विचारिलें । दृष्टी तरळतां भासलें । तें साच कैसें मानावें
॥१३॥

मिथ्या जगताला सत्यत्व येते ते ज्ञानदृष्टी नसल्यामुळे येते. डोळ्याला बोटाने दाबून पाहिले तर एकाच्या जागी
दोन पदार्थ दिसतात. म्हणून जे दिसते ते विचाराच्या कसोटीवर घासून पहावे. एकाएकी ते सत्य कसे मानावे? ॥१३॥

वरी पाहातां पालथें आकाश । उदकीं पाहातां उताणें आकाश । मध्यें चांदिण्याहि प्रकाश । परी तें अवघें
मिथ्या ॥१४॥

वर पाहिले तर आकाश बहिर्वक्र घुमटाकृती भासते. पाण्यात आंतर्वक्र भासते. त्यात चांदण्यांचे प्रतिबिंबही दिसते.
प्रकाशसुद्धा दिसतो. पण ते सर्व मिथ्या असते. ॥१४॥

नृपतीनें चितारी आणिले । ज्याचे त्या ऐसे पुतळे केले । पाहातां तेचि ऐसे गमले । परी अवघे माईक
॥१५॥

राजाने मूर्तिकाराकडून हुबेहुब स्वतःसारखे पुतळे करविले तरी ते सर्व मायिक असतात. ॥१५॥

नेत्रीं काहीं बाहोलि नसे । जेव्हां जें पाहावें तेव्हां तें भासे । डोळां प्रतिबिंब दिसे । तें साच कैसेनी ॥१६॥

आपल्या डोळ्यातील बाहुली आपल्याला दिसत नाही पण जेव्हां जे पहावे ते मात्र दिसते. त्या दिसणाऱ्या
बाहुलीतील प्रतिबिंब खरे कां मानावे? ॥१६॥

जितुके बुडबुडे उठती । तितुक्यांमध्ये रूपें दिसती । क्षणामध्ये फुटोन जाती । रूपें मिथ्या ॥१७॥

पाण्यावर उठणाऱ्या अनंत बुडबुड्यात चंद्राची अनंत रूपे दिसतात. बुडबुडा फुटला की रूपे दिसेनाशी होतात.
ती रूपे मिथ्या असतात. ॥१७॥

लघुदर्पणें दोनि च्यारी हातीं । तितुकीं मुखें प्रतिबिंबती । परी तें मिथ्या आदिअंतीं । येकचि मुख ॥१८॥

चार दोन छोटे आरसे हातात घेऊन पाहिले तर त्यात तेवढे चेहरे दिसतात. पण ते चेहरे आरशात पहाण्यापूर्वी
व नंतर नसतात. मुख एकच. ॥१८॥

नदीतीरें भार जातां । दुसरा भार दिसे पालथा । कां पडसादाचा अवचिता । गजर उठे ॥१९॥

नदीच्या काठावरून कोणी गवताचा भारा घेऊन चालू लागला तर नदीत त्याचे उलटे प्रतिबिंब दिसते. डोंगराच्या
कड्यासमोर कोणी बोलले तर त्याचा अकस्मात प्रतिध्वनी उमटतो. ॥१९॥

वापीसरोवराचें तीर । तेथें पशु पक्षी नर वानर । नाना पात्रें वृक्षविस्तार । दिसे दोहि सवा ॥२०॥

विहीर किंवा सरोवर ह्यांच्या एकाच काठावर असलेल्या पशू, पक्षी, माणूस, माकड, झाडे व भांडी इत्यादींचे प्रतिबिंब दोन्ही काठांवर दिसते. ॥२०॥

येक शस्त्र झाडूं जातां । दोनि दिसती तत्वता । नाना तंतु टणत्कारिंता । द्विधा भासती ॥२१॥

तलवार वेगाने फिरविली तर दोन तलवारी भासतात. तंबोऱ्याच्या तारेवर बोट फिरविले तर दोन तारा भासतात. ॥२१॥

कां ते दर्पणाचे मंदिरीं । बैसली सभा दिसे दुसरी । बहुत दीपांचिये हारीं । बहुत छ्याया दिसती ॥२२॥

आरसे महालात सभा भरली असेल, तर दुसरी सभाही दिसू लागते. छताला टांगलेल्या झुंबराच्या प्रकाशात अनेक पडछाया दिसतात. ॥२२॥

ऐसें हें बहुविध असे । साचासारिखेंचि दिसे । परि हें सत्य म्हणौनि कैसें । विश्वासावें ॥२३॥

अशा प्रकारे एकच असलेल्या अनेक गोष्टी, त्या प्रत्येकी अनेक आहेत असे भासले म्हणून खऱ्या मानाव्यात काय? ॥२३॥

माया मिथ्या बाजीगरी । दिसे साचाचिये परी । परी हे जाणत्यानें खरी । मानूंचि नये कीं ॥२४॥

मायेच्या प्रभावाने दृश्य जगत् सत्य असल्याप्रमाणे वाटते, पण ज्ञात्याने ते खरे मानू नये. ॥२४॥

लटिकें साचाऐसें भावावें । तरी पारखी कासया असावें । येवं ये अविद्येचे यावे । ऐसेचि असती ॥२५॥

भास हेच ज्याचे स्वरूप आहे ते जर खरे मानावयाचे असेल तर पारखी किंवा परीक्षा करणाऱ्याचे कामच काय? एकूण ही अविद्येची फसवणूक अशीच असते. (पितळ सोन्यासारखे भासते. जर पितळच सोन्याच्या भावाने खरेदी करावयाचे असेल तर कस लावणाऱ्या सोनाराची जरूरच काय?) ॥२५॥

मनुष्यांची बाजीगरी । बहुत जनास वाटे खरी । सेवट पाहातां निर्धारीं । मिथ्या होये ॥२६॥

कसबी जादूगाराने जादूचे प्रयोग करताना दाखविलेली दृश्ये बहुतेक सर्वांना खरी वाटतात. पण प्रत्यक्षात ती सर्व फसवी असतात. ॥२६॥

तैसीच माव राक्षसांची । देवांसहि वाटे साची । पंचवटिकेसि मृगाची । पाठी घेतली रामें ॥२७॥

त्याचप्रमाणे मायावी राक्षसांनी तयार केलेल्या मायिक व्यक्ती किंवा दृश्ये देवांनाही खरी वाटतात (असे पुराण सांगते) मारीचाने मायावी हरिणाचे घेतलेले रूप न ओळखून रामानेही पंचवटीत त्याचा पाठलाग केला. ॥२७॥

पूर्वकाया पालटिती । येकाचेचि बहुत होती । रक्तबिंदींचि जन्मती । रजनीचर ॥२८॥

काही राक्षस पहिले शरीर सोडून दुसरे धारण करतात. काही अनेक रूपाने प्रगट होतात. काही रक्ताच्या एका थेंबातून पुन्हा प्रगट होतात. ॥२८॥

नाना पदार्थ फळेंचि जाले । द्वारकेमधें प्रवेशले । कृष्णें दैत्य किती वधिले । कपटरूपी ॥२९॥

राक्षसांनी अनेक पदार्थ व फळांची रूपे घेऊन द्वारकेत प्रवेश केला. त्या सर्वांना श्रीकृष्णाने ठार मारले. (पहा-वत्सलाहरण. जैमिनी भारत) ॥२९॥

कैसें कपट रावणाचें । सिर केलें मावेचे । काळनेमीच्या आश्रमाचें । अपूर्व कैसें ॥३०॥

कपटी रावणाने रामलक्ष्मणांची मायावी शिरे तयार करून सीतेला भय उत्पन्न केले. कालनेमीचा आश्रम असाच मायावी होता. ॥३०॥

नाना दैत्य कपटमती । जे देवांसहि नाटोपती । मग निर्माण होऊन शक्ती । संहार केला ॥३१॥

असे अनेक कपटी दैत्य जेव्हा देवांचाही पराभव करू लागले तेव्हा शक्तीने अवतार घेऊन त्यांचा नाश केला. ॥३१॥

ऐसी राक्षसांची माव । जाणों न सकती देव । कपटविद्येचें लाघव । अघटित ज्यांचें ॥३२॥

अशी ही राक्षसांची चलाखी देवांनाही कळत नाही. त्यांची कपट विद्याच तशी फसवी असते. ॥३२॥

मनुष्यांची बाजीगरी । राक्षसांची वोडंबरी । भगवंताची नाना परी । विचित्र माया ॥३३॥

माणसाने केलेली जादू, राक्षसांची वोडंबरी (इंद्रजाल) व भगवंताची माया ह्यांचे स्वरूप सारखेच आहे. ॥३३॥
हे साचासारिखीच दिसे । विचारितांच नसे । मिथ्याचि आभासे । निरंतर पाहातां ॥३४॥

ही सर्व सत्याप्रमाणे वाटतात. त्यांचा शोध घेतला तर ती सत्य नाहीत हे लक्षात येते. पण पाहू गेले तर ती मिथ्या असून सतत भासत राहतात. ॥३४॥

साच म्हणावी तरी हे नासे । मिथ्या म्हणावी तरी हे दिसे । दोहीं पदार्थीं अविश्वासे । सांगतां मन ॥३५॥

त्यांना सत्य मानावे तर प्रत्यक्षात नसतात. असत्य मानावे तर प्रत्यक्ष असल्याप्रमाणे दिसतात. त्यामुळे मनाचा गोंधळ होतो. (सत् विलक्षण- असत् विलक्षण- सतासतविलक्षण- मिथ्या- मायिक) ॥३५॥

परंतु हें नव्हे साचार । मायेचा मिथ्या विचार । दिसतें हें स्वप्नाकार । जाण बापा ॥३६॥

म्हणून हे प्रिय शिष्या, हे दृश्य जगत् सत्य नाही. मायेचाच तो आभासिक विस्तार आहे. जे दिसते ते सर्व स्वप्नवत आहे असा निश्चय कर. ॥३६॥

तथापि असो तुजला । भासचि सत्य वाटला । तरी येथें चुका पडिला । ऐक बापा ॥३७॥

हे सर्व खरे असले तरी तुला भास सत्य वाटतो हेही खरे! ह्या ठिकाणी मोठाच घोटाळा झाला आहे हे लक्षात घे. ॥३७॥

दृश्यभास अविद्यात्मक । तुझाहि देहो तदात्मक । म्हणौनि हा अविवेक । तेथें संचारला ॥३८॥

दृश्य जगत् जसे अविद्येचे घडले आहे त्याचप्रमाणे तुझा देहही जीवभावासह अविद्यामय आहे. 'मी देह व माझे जगत्' ह्या भ्रमामुळे दृश्य जगाला सत्यत्व दिले जाते. अविवेकाला वाव मिळतो. ॥३८॥

दृष्टीनें दृश्य देखिलें । मन भासावरी बैसलें । तरी तें लिंगदेह जालें । अविद्यात्मक ॥३९॥

जीव दृष्टीच्या माध्यमातून दृश्य पहातो. अन्तःकरण वृत्तीला दृश्य जगताचे ज्ञान होते. हे अन्तःकरणही अविद्येचे रूप आहे. अन्तःकरण हा लिंगदेहाचा भाग आहे. ॥३९॥

अविद्येनें अविद्या देखिली । म्हणोनि गोष्टि विश्वासली । तुझी काया अवधी संचली । अविद्येची ॥४०॥

जीवरूप अविद्येने जगत् रूप अविद्या पाहिल्यामुळे एकीला दुसरी सत्य वाटली! (हे पहाणे सुद्धा अविद्यात्मकच आहे.) तुझे सर्व शरीर अविद्यामय आहे हे लक्षात ठेव. ॥४०॥

तेचि काया मी आपण । हें देहबुद्धीचें लक्षण । येणें करितां जालें प्रमाण । दृश्य आवर्धें ॥४१॥

ते शरीर 'मी' आहे ह्या भ्रमाला देह बुद्धी म्हणतात. त्या देहबुद्धीमुळेच जगताला सत्यत्व दिले गेले. ॥४१॥

इकडे सत्य मानिला देहो । तिकडे दृश्य सत्य हा निर्वाहो । दोहींमध्ये माहां संदेहो । पैसावला बळें ॥४२॥

'मी' कडून देहाला सत्यत्व आले. 'माझे' कडून दृश्य जगताला सत्यत्व दिले गेले. मायेच्या बळाने दोन्हीकडे भ्रम ऐसपैस पसरून दृढ झाला. ॥४२॥

देहबुद्धी केली बळकट । आणि ब्रह्म पाहों गेला धीट । तों दृश्यानें रुधिली वाट । परब्रह्माची ॥४३॥

अशी देहबुद्धी घट्ट पकडून जेव्हा ब्रह्मवस्तूचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला जातो तेव्हा हे दृश्य जग प्रचंड पर्वताप्रमाणे मधे आडवे येते. ब्रह्मज्ञानाच्या वाटचालीत प्रचंड अडथळा निर्माण करते. ॥४३॥

तेथें साच मानी दृश्याला । निश्चयचि बाणोनि गेला । पाहा हो केवढा चुका पडिला । अकस्मात ॥४४॥

अज्ञानामुळे दृश्य जगताला सत्यत्व येऊन त्या सत्यत्वाला अज्ञानमय जीवनामुळे दृढता येते. अरेरे! केवढा हा घोटाळा झाला!! साधना करणाऱ्याला अकस्मात तो लक्षात येतो. ॥४४॥

आतां असो हें बोलणें । ब्रह्म न पविजे मीपणें । देहबुद्धीचीं लक्षणें । दृश्य भाविती ॥४५॥

आता हा विस्तार पुरे. अहंकार आहे तोपर्यंत ब्रह्मज्ञान होणार नाही. तुझ्यातील देहबुद्धीमुळे जगत् भावरूप (सत्य) आहे असे वाटते. ॥४५॥

अस्तिचा देहीं मांषाचा डोळा । पाहेन म्हणे ब्रह्माचा गोळा । तो ज्ञाता नव्हे आंधळा । केवळ मूर्ख ॥४६॥

हाडांच्या सांगाड्यावर रचलेल्या शरीरात काही पेशी एकत्र येऊन डोळा हे ज्ञानेंद्रिय तयार झाले आहे. त्या अचेतन पेशीपासून तयार झालेल्या डोळ्याने चेतन ब्रह्म पाहू बघणारा तथाकथित ज्ञाता मूर्ख व आंधळा असतो. (अचेतनाने चेतनाचे ज्ञान होत नाही.) ॥४६॥

दृष्टीसि दिसे मनासि भासे । तितुकें काळांतरीं नासे । म्हणोनि दृश्यातीत असे । परब्रह्म तें ॥४७॥

जे जे डोळ्याला दिसून जीवाला कळते ते ते सर्व काळाच्या उदरात गडप होते. ब्रह्म असे नसल्याने ते दिसत व कळत नाही. (अन्वय व व्यतिरेकी मांडणी) ॥४७॥

परब्रह्म तें शाश्वत । माया तेचि अशाश्वत । ऐसा बोलिला निश्चितार्थ । नाना शास्त्रीं ॥४८॥

परब्रह्म अविनाशी नित्य असून माया विनाशी व अनित्य आहे असे वेदान्त शास्त्रांचे तात्पर्य आहे. ॥४८॥

आतां पुढें निरुपण । देहबुद्धीचें लक्षण । चुका पडिला तो मी कोण । बोलिलें असे ॥४९॥

पुढील समासात देहबुद्धीची लक्षणे सांगू. मोठा घोटाळा करणारा 'मी' कोण ते स्पष्ट करू. ॥४९॥

मी कोण हें जाणावें । मीपण त्यागून अनन्य व्हावें । मग समाधान तें स्वभावे । आंगीं बाणें ॥ ५० ॥

खरा 'मी' ओळखावा. भ्रामक 'मी' रूप अहंकार सोडून सगुण निर्गुणापाशी अनन्यत्व साधावे. त्यामुळे आत्मसुखाने होणारे समाधान सुस्थिर होते. ॥५०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'दृष्यनिर्णनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'दृष्यनिर्णन' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक सहावा : देवशोधन

समास नववा : सारशोधन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

गुप्त आहे उदंड धन । काये जाणती सेवक जन । तयांस आहे तें ज्ञान । बाह्याकारार्चें ॥१॥

श्रीमंताच्या चौसोपी वाड्यातील तळघरात अगणित संपत्ती असते. नोकराचाकरांना ती कधीच दिसत नाही. त्यांना वाड्यात बाहेर मांडून ठेवलेल्या वस्तू तेवढ्या दिसतात. ॥१॥

गुप्त ठेविलें उदंड अर्थ । आणी प्रगट दिसती पदार्थ । शाहाणे शोधिती स्वार्थ । अंतरीं असे ॥२॥

मौल्यवान संपत्ती गुप्त ठेवतात. सामान्य पदार्थ बाहेर मांडून ठेवतात. शहाण्यांना ठाऊक असते की खरी मतलबाची गोष्ट आत दडवलेली आहे. ॥२॥

तैसें दृश्य हें माईक । पाहात असती सकळ लोक । परी जयांस ठाउका विवेक । ते तदंतर जाणती ॥३॥

त्याप्रमाणे हे दृश्य मायिक जगत् सगळ्यांनाच दिसते. पण विवेक असणारे त्या जगताचे अधिष्ठान किंवा सार पहातात. (दोरीच्या अधिष्ठानावर मायिक सर्प दिसतो. त्या सर्पाचे दोरी हे अधिष्ठान असून ती दोरीच सर्पाचे सार आहे!) ॥३॥

द्रव्य ठेऊन जळ सोडिलें । लोक म्हणती सरोवर भरलें । तयाचें अभ्यांतर कळलें । समर्थ जनासी ॥४॥

तळाशी सोन्याच्या लगडी ठेवून वर पाणी सोडून तलाव तयार केला तर सामान्य लोक पाण्याने भरलेला तलाव पहातात. पण जाणत्यांना त्या तलावाचे रहस्य कळते. ॥४॥

तैसे ज्ञाते ते समर्थ । तेहिं वोळखिला परमार्थ । इतर ते करिती स्वार्थ । दृश्य पदार्थाचा ॥५॥

त्याप्रमाणे विवेकी ब्रह्मवेत्ते ह्या दृश्य जगताचे रहस्य जाणतात. सामान्य माणसे दृश्य जगातील वस्तूंचा संग्रह करून त्यावर ममत्व धरून बसतात. ॥५॥

काबाडी वाहाती काबाड । श्रेष्ठ भोगिती रत्नें जाड । हें जयाचें तयास गोड । कर्मयोगें ॥६॥

व्यवहारामध्ये सुद्धा काबाडकष्ट करणारे कष्टच करीत राहतात. भाग्यवन्त मौल्यवान रत्ने धारण करण्यासारखी सुखे भोगतात. पूर्वकर्मानुसार त्याचे भोग त्याला मिळतात व ते गोड मानून घ्यावे लागतात. ॥६॥

येक काष्ठस्वार्थ करिती । येक शुभा येकवाटिती । तैसे नव्हेत कीं नृपति । सारभोक्ते ॥७॥

कोणी लाकडाच्या मोळ्या बांधतात. कोणी गोवऱ्या थापतात. राजे लोक ह्यातील काहीच न करता सर्व तऱ्हेची सुखे भोगतात. ॥७॥

जयांस आहे विचार । ते सुकासनीं जाले स्वार । इतर जवळीलभार । वाहातचि मेले ॥८॥

जे विचारवन्त असतात ते सर्व प्रकारच्या सुखांचे धनी होतात. विचारशून्य व अविचारी जीवनाचे ओझे वाहून मरून जातात. ॥८॥

येक दिव्यान्ने भक्षिती । येक विष्ठा सावडिती । आपण वर्तल्याचा घेती । साभिमान ॥९॥

कोणी पंचपक्वान्ने खातात, तर कोणी उकिरड्यावर पडलेले अन्न खाऊन दिवस काढतात व त्यातही आपणास

भरपूर मिळाल्याच्या अभिमानात राहतात. ॥९॥

सार सेविजे श्रेष्ठीं । असार घेयिजे वृथापृष्ठीं । साराअसाराची गोष्टी । सज्ञान जाणती ॥१०॥

बुद्धीने श्रेष्ठ असलेले सार तेवढे वेचून घेतात. उरलेले असार आळशांच्या वाट्याला येते. सार काय व असार काय ह्याचा निवाडा ज्ञानीच करतात. ॥१०॥

गुप्त परीस चिंतामणी । प्रगट खडे कांचमणी । गुप्त हेमरत्नखाणी । प्रगट पाषाण मृत्तिका ॥११॥

परीस व चिंतामणी सहसा कोणाला मिळत नाहीत. खडे व कांचेचे मणी वाटेल तेथे मिळतात. सोने व हिरे ह्यांच्या खाणी जमिनीत शोधाव्या लागतात. दगड व माती वाटेवर पडलेले असतात. ॥११॥

अव्हाशंख अव्हावेल । गुप्त वनस्पति अमोल । येरंड धोत्रे बहुसाल । प्रगट सिंपी ॥१२॥

उजवा शंख व वेल, प्राण वाचविणाऱ्या अमूल्यवान वनस्पती दुर्मिळ असतात. एरंड, धोत्रा व शिंपल्या वाटेल तेवढे मिळतात. ॥१२॥

कोठे दिसेना कल्पतरु । उदंड सेरांचा विस्तारु । पाहातां नाहीं मळियागरु । बोरि बाभळा उदंडी ॥१३॥

कल्पतरू कोठेच दिसत नाही, तर शेर भरपूर असतात. चंदन क्वचित असतो, तर बोरी- बाभळी जागोजागी आढळतात. ॥१३॥

कामधेनु जाणिजे इंद्रे । सृष्टींत उदंड खिल्लारें । महद्भाग्य भोगिजे नृपवरें । इतर कर्मानुसार ॥१४॥

कामधेनु फक्त इंद्राजवळ असते. जगात गाई-म्हशी मोठ्या संख्येने असतात. सम्राट दुर्मिळ भोग भोगतो. इतरांना पूर्वकर्मानुसार किरकोळ भोग मिळतात. ॥१४॥

नाना व्यापार करिती जन । आवघेचि म्हणती सकांचन । परंतु कुबेराचें महिमान । कोणासीचि न ये ॥१५॥

मोठे मोठे सगळेच व्यापारी धनाढ्य असतात. पण कुबेराच्या श्रीमंतीची कोणाशीच तुलना होत नाही. ॥ १५ ॥

तैसा ज्ञानी योगेश्वर । गुप्तार्थलाभाचा ईश्वर । इतर ते पोटाचे किंकर । नाना मते धुंडिती ॥१६॥

त्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञानी असलेला श्रेष्ठ योगी ब्रह्मसुखाच्या गुप्त लाभाचा स्वामी असतो. सामान्य पोटाची माणसे भोगवाद, साम्यवाद, समाजवाद, भांडवलवाद इ. मतांच्या आधारे सुख मिळवू पहातात. ॥१६॥

तस्मात सार तें दिसेना । आणी असार तें दिसे जना । सारासारविवंचना । साधु जाणती ॥१७॥

म्हणून ह्या सर्वांचा निष्कर्ष असा की सामान्य जनांना सार न दिसता असाराचा पसारा दिसतो. साधुसंतांनाच सार व असार हा विवेक कळतो. ॥१७॥

इतरांस हें काये सांगणें । खरें खोटें कोण जाणे । साधुसंतांचिये खुणे । साधुसंत जाणती ॥१८॥

इतर सामान्यांना हे सांगून तरी काय उपयोग! खरे व खोटे त्यांना कळत नाही. एक साधूच दुसऱ्या साधूचा विवेक स्वतःच्या अनुभवाच्या खुणेने जाणू शकतो. ॥१८॥

दिसेना जें गुप्त धन । तयासि करणें लागे अंजन । गुप्त परमात्मा सज्जन— । संगतीं शोधावा ॥१९॥

न दिसणारे जमिनीत पुरलेले धन दिसण्यासाठी डोळ्यात अंजन घालतात. तसा गुप्त परमात्मा अनुभवण्यासाठी श्रीगुरूंची संगत धरावी. ॥१९॥

रायाचे सन्निध होतां । सहजचि लाभे श्रीमंतता । तैसा हा सत्संग धरितां । सद्दस्तु लाभे ॥२०॥

राजाच्या परिवाराला सहजच राजाच्या श्रीमंतीचा लाभ होतो. त्याप्रमाणे संतसंगतीत त्यांच्या ब्रह्मानुभवाचा लाभ होतो. ॥२०॥

सद्वस्तुस लाभे सद्वस्तु । अव्यावेस्तास अव्यावेस्तु । पाहातां प्रशस्तास प्रशस्तु । विचार लाभे ॥२१॥

सोऽहं सारख्या श्रेष्ठ साधनाने ब्रह्मरूप सद्वस्तु लाभते. अस्ताव्यस्ताला अव्यवस्थाच मिळते. मनाने व्यापक असणाऱ्याला तसाच प्रतिसाद मिळतो. ॥२१॥

म्हणौनि हें दृश्यजात । आवर्धेचि आहे अशाश्रुत । परमात्मा अच्युत अनंत । तो या दृश्यावेगळा ॥२२॥

म्हणून अनंतकोटी ब्रह्मांडे विनाशशील असून अढळ अन्तपाररहित ब्रह्म त्यांत असूनही त्यापासून अलिप्त आहे. ॥२२॥

दृश्यावेगळा दृश्याअंतरी । सर्वात्मा तो सचराचरीं । विचार पाहातां अंतरीं । निश्चये बाणे ॥२३॥

ब्रह्म ब्रह्मांडात असून त्याहून अलिप्त आहे. ते सर्व चर व अचर सृष्टीचा आत्मा आहे. (विराट व ईश्वर) असा अंतर्मुख होऊन विचार केला असता त्या ब्रह्मस्वरूपाचे असे आकलन होते व नंतर तसा सहज निश्चय होतो. ॥२३॥

संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां । जनामध्ये सार्थकता । विचारेचि होये ॥२४॥

म्हणून ह्या जगत् रूप संसारात राहून कुटुंबव्यवस्थादी प्रपंचाचा त्याग न करता विवेकाने ह्याच जन्मात जन्माचे मोक्षरूप सार्थक होते. ॥२४॥

हें प्रचितीचें बोलणें । विवेकें प्रचित पाहाणें । प्रचित पाहे तें शाहाणे । अन्यथा नव्हे ॥२५॥

हा अनुभव अनेकांनी घेतला आहे. विवेकाने अनुभव घ्यावा. अनुभवावर नजर ठेवणारे शहाणे असतात. इतर नसतात. ॥२५॥

सप्रचित आणि अनुमान । उधार आणी रोकडें धन । मानसपूजा प्रत्यक्ष दर्शन । यांस महदांतर ॥२६॥

अनुभव व ऐकीव ज्ञान, रोख रक्कम व उधारीचा वायदा, प्रत्यक्ष दर्शन व देवाची मानसपूजा ह्यांत फार फार अंतर पडते. ॥२६॥

पुढें जन्मांतरी होणार । हा तों अवघाच उधार । तैसा नव्हे सारासार । तत्काळ लाभे ॥२७॥

‘काही जन्म घेतल्यानंतर मोक्ष मिळतो’ हा उधारीचा वायदा आहे. सार व असार विचार असा नाही. सारासार विचारामुळे चालू जन्मातच जीवन्मुक्ती मिळते. ॥२७॥

तत्काळचि लाभ होतो । प्राणी संसारी सुटतो । संशय अवघाचि तुटतो । जन्ममरणाचा ॥२८॥

चालू जन्मातच मोक्ष लाभून साधक जन्ममरणांच्या चक्रातून सुटतो. ‘मला पुन्हा जन्ममरणांच्या फेऱ्यात सापडावे लागेल की काय’ अशी शंकाही उरत नाही. ॥२८॥

याचि जन्में येणेंचि काळें । संसारी होईजे निराळें । मोक्ष पाविजे निश्चळें । स्वरूपाकारें ॥२९॥

ह्या जन्माच्या ह्याच जीवनात जन्ममरणाच्या रहाटगाडग्यातून सुटून स्वरूपानुभवाने निश्चळ मोक्ष मिळवावा. (टूट, अपरिवर्तनीय अपरोक्ष) ॥२९॥

ये गोष्टीस करी अनुमान । तो सिद्धचि पावेल पतन । मिथ्या वदे त्यास आण । उपासनेची ॥३०॥

ह्या माझ्या सांगण्याविषयी जो तर्ककुतर्क करील तो मोक्षाच्या उंबरठ्यातून मागे फिरेल. माझे म्हणणे खोटे नाही हे मी, मी केलेल्या उपासनेची शपथ घेऊन सांगतो आहे. (वाचकानों सावधान!) ॥३०॥

हें येथार्थचि आहे बोलणें । विवेकें सीघ्रचि मुक्त होणें । असोनी कांहींच नसणें । जनामध्ये ॥३१॥

हे माझे सांगणे अगदी खरे आहे. विवेक ह्या साधनाने लवकरात लवकर मुक्त व्हावे. देहाने जगात वावरत असले तरी ते बाधितानुवृत्तीने असावे. (अन्तःकरण, जग व त्यांचा आपापसातील संबंध कल्पित आहेत असा सतत सहज निश्चय). ॥३१॥

देवपद आहे निर्गुण । देवपदीं अनन्यपण । हाचि अर्थ पाहातां पूर्ण । समाधान बाणे ॥३२॥

देव ह्या पदाचा लक्ष्यार्थ निर्गुण असून त्याच्याशी जीवाने एकरूप होऊन रहावे. (वाच्यार्थ सगुण) हा निश्चय केला तरच मोक्षसुखाचे समाधान लाभते. ॥३२॥

देहीच विदेह होणें । करून कांहींच न करणें । जीवनमुक्तांचीं लक्षणें । जीवन्मुक्त जाणे ॥३३॥

प्रारब्धामुळे देह असला तरी त्यापासून असंगत्वाने रहाणें, सर्व करून काही न करणें (कर्तृत्वभ्रंती नसणे) इ. जीवन्मुक्ताची लक्षणें फक्त जीवन्मुक्तच जाणतात. ॥३३॥

येरवीं हें खरें न वटे । अनुमानेंचि संदेह वाटे । संदेहाचें मूळ तुटे । सद्गुरुवचनें ॥३४॥

ही अवस्था अनेकांनी प्रत्यक्षात अनुभवली आहे म्हणून बरे; नाहीतर ती अवस्था असू शकते हे खरेच वाटणार नाही! शंकाकुशंका थैमान घालतात कारण अनुभव नसतो. केवळ ऐकीव माहिती असते. पण या शंका सद्गुरूंच्या उपदेशाने समूळ नष्ट होतात. ॥३४॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सारशोधननाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सारशोधन' नावाचा नववा समास समाप्त**

दशक सहावा : देवशोधन

समास दहावा : अनिर्वाच्य

॥ श्रीराम समर्थ ॥

समाधान पुसतां कांहीं । म्हणती बोलिजे ऐसें नाही । तरी तें कैसें आहे सर्वहि । निरोपावें ॥१॥

मोक्षसुखाने मिळणारे निरपेक्ष समाधान कसे असते असे कोणी विचारले तर 'ते सांगता येण्यासारखे नाही' असे उत्तर मिळते. तरी त्याचे स्वरूप कसे असते ते सांगावे असे शिष्य श्रीगुरूंना विचारतो. ॥१॥

मुक्यानें गूळ खादला । गोडी न ये सांगाव्याला । याचा अभिप्राव मजला । निरोपण कीजे ॥२॥

पुढे असे उदाहरण देतात की मुक्याने गूळ खाल्ला तर त्याला तो गोड असून तसे सांगता येत नाही. हे सर्व मला स्पष्ट करून सांगा. ॥२॥

अनुभवहि पुसों जातां । म्हणती न ये किं सांगतां । कोणापासीं पुसों आतां । समाधान ॥३॥

'ब्रह्म मी आहे' असा अनुभव आला तरी 'तो वाणीने बोलता येत नाही' असेच जाणते सांगतात. यांचे स्पष्टीकरण आपणांशिवाय कोणाकडे मागावे? ॥३॥

जे ते अगम्य सांगती । न ये माझिये प्रचिती । विचार बैसे माझे चितीं । ऐसें करावें ॥४॥

प्रत्येक जाणता 'ब्रह्मानुभव अगम्य आहे' असे सांगतो. पण या सांगण्याचे वर्म माझ्या काही केल्या लक्षात येत नाही. ते मला स्पष्टपणे समजेल असे सांगावे. ॥४॥

ऐसें श्रोत्यांचें उत्तर । याचें कैसें प्रत्योत्तर । निरोपिजेल तत्पर । होऊन ऐका ॥५॥

या श्रोत्याच्या प्रश्नाला वक्ता काय उत्तर देतो ते सावधपणे ऐका. ॥५॥

जें समाधानाचें स्थळ । किं तो अनुभवचि केवळ । तें स्वरूप प्रांजळ । बोलोन दाऊं ॥६॥

ब्रह्मानुभव 'मला समाधान झाले' अशा स्वरूपाचा आहे की केवळ अनुभवरूप आहे ते आता अगदी स्पष्ट करून सांगू. ॥६॥

जें बोलास आकळेना । बोलिल्याविणहि कळेना । जयासी कल्पितां कल्पना । हिंपुटी होये ॥७॥

ब्रह्मानुभव आला असता वाणीचे व्यापार थांबल्याने तो शब्दबद्ध करता येत नाही (यतो वाचो निवर्तन्ते - केन उप.) पण शब्दाने सांगितल्याशिवाय त्याचेसंबंधी अंदाज येत नाही. ब्रह्मासंबंधी विचार करू लागले तर विचार बंद पडतात. (यन्मनसा न मनुते - केन.) ॥७॥

तें जाणावें परब्रह्म । जें वेदांचें गुह्य परम । धरितां संतसमागम । सर्वहि कळे ॥८॥

वेदवाङ्मयातील सर्वांत गूढ विषय ब्रह्म हा आहे. ते जाणण्यात पुरुषार्थ असून संत सद्गुरूंच्या सहवासात त्याच्या स्वरूपाचे यथार्थ आकलन होते. ॥८॥

तेंचि आतां सांगिजेल । जें समाधान सखोल । ऐक अनुभवाचे बोल । अनुर्वाच्य वस्तु ॥९॥

तुझे पूर्ण समाधान होईल अशा रीतीने अनिर्वाच्य ब्रह्मासंबंधी मी घेतलेला अनुभव सांगेन. ('बोलीं अरूपाचे रूप दावीन' - ज्ञानेश्वरी) ॥९॥

सांगतां न ये तें सांगणें । गोडी कळाया गूळ देणें । ऐसें हें सद्गुरुविणें । होणार नाहीं ॥१०॥

जे शब्दाने बोलता येत नाही ते सांगणे व सद्वस्तूचा प्रत्यक्ष अनुभव देणे हे केवळ श्री. सदगुरूंनाच शक्य आहे.
॥१०॥

सद्गुरुकृपा कळे त्यासीं । जो शोधील आपणासी । पुढें कळे अनुभवासी । आपेंआप वस्तु ॥११॥

ज्याला सदगुरूंचा कृपाप्रसाद लाभला आहे तो 'मी'चा अंतरंगात शोध घेऊ लागतो व त्याला त्या शोधातूनच सहजपणें ब्रह्मानुभव येतो. ॥११॥

दृढ करुनियां बुद्धी । आधीं घ्यावी आपशुद्धी । तेणें लागे समाधी । अकस्मात ॥१२॥

सोऽहं बुद्धी जशी जशी दृढ होत जाईल तशी अचानक समाधी लागून अहं सः मध्ये बुडून जातो. स्व चा शोध (शुद्धी) तेथेच संपतो. ॥१२॥

आपलें मूळ बरें शोधिता । आपली तों माईक वार्ता । पुढें वस्तुच तत्वता । समाधान ॥१३॥

अहं रूप मीचे मूळ शोधता शोधता, ते जर शास्त्रशुद्ध पद्धतीने व श्रीगुरूंच्या मार्गदर्शनाखाली (बरे) शोधले असेल, तर पुढे असे लक्षात येते की हा शोधणारा 'मी' मायिक असून त्याचा उगम आत्मरूप 'मी' मध्ये आहे. त्या अनुभवात समाधान दडलेले असते. ॥१३॥

आत्मा आहे सर्वसाक्षी । हें बोलिजे पूर्वपक्षीं । जो कोणी सिद्धांत लक्षी । तोचि सिद्ध ॥१४॥

'आत्मा सर्वसाक्षी आहे' हे बोलणे अध्यारोपाचे (पूर्वपक्ष) असून परमात्म्यामध्ये 'स्व' ला हरवणारा (सिद्धान्तपक्षाचा) अपवादाचा अनुभव घेतो. तोच जीवब्रह्मैक्य सिद्धीला गेलेला सिद्ध असतो. ॥१४॥

सिद्धांतवस्तु लक्षुं जातां । सर्वसाक्षी ते अवस्ता । आत्मा तीहून पर्ता । अवस्तातीत ॥१५॥

ब्रह्मानुभव (सिद्धान्तवस्तू) घेण्याच्या संदर्भात 'सर्वसाक्षित्व' ही एक अवस्था आहे. अवस्थेच्या अतीत असलेला आत्मा तिच्याहून पलीकडचा किंवा भिन्न आहे. (जागृती, स्वप्न व सुषुप्ती या तीन अवस्था सापेक्ष तुर्य ही आत्म्याची अवस्था आहे. तोच साक्षी.) ॥१५॥

पदार्थज्ञान जेव्हां सरे । द्रष्टा द्रष्टेपणें नुरे । ते समई उतरे । फुंज मीपणाचा ॥१६॥

पदार्थमय सृष्टीचा जेव्हा बाध होतो तेव्हा ती सृष्टी पहाणारा द्रष्टा द्रष्टा राहत नाही. त्याचे द्रष्टेपण संपते. तो द्रष्टाच स्वतःला 'मी' म्हणून मिरवीत असल्याने द्रष्टेपणा संपताच 'मी'पणाही संपतो. ॥१६॥

जेथे मुरालें मीपण । तेंचि अनुभवाची खूण । अनुर्वाच्य समाधान । याकारणें बोलिजे ॥१७॥

जेथें 'मी'पणा मुरून जातो तोच ब्रह्मानुभव असतो. तो कसा आहे हे जाणणारा व नंतर सांगणारा 'मी' न उरल्याने तो अनुभव अनिर्वाच्य असतो. अनिर्वाच्याविषयीच्या शंकेचे हे समाधान आहे व त्या अवस्थेतच निरपेक्ष समाधान असते. ॥१७॥

अत्यंत विचाराचे बोल । तरी ते माईक फोल । शब्द सबाह्य सखोल । अर्थचि अवघा ॥१८॥

ब्रह्म ही संकल्पना कितीही सूक्ष्म पदर उलगडून सांगितली तरी ते सांगणे शब्दमय असल्याने मायिक वा टाकाऊ असते. कारण अक्षरांचा बनलेला शब्द सांकेतिक अर्थाने भरलेला असतो. ॥१८॥

शब्दाकरितां कळे अर्थ । अर्थ पाहातां शब्द वेर्थ । शब्द सांगे तें येथार्थ । परी आपण मिथ्या ॥१९॥

शब्दाच्या माध्यमातून अर्थ कळतो. अर्थ कळताच शब्द निरुपयोगी होतो. शब्दाने जे सांगितले जाते ते खरे असले तरी शब्द मिथ्या ठरतो. ॥१९॥

शब्दाकरितां वस्तु भासे । वस्तु पाहातां शब्द नासे । शब्द फोल अर्थ असे । घनवटपणें ॥२०॥

शब्दामुळे पदार्थाचे ज्ञान होते. ज्ञान होताच शब्द निवृत्त होतो. शब्द टरफलाप्रमाणे असला तरी अर्थ आतील दाण्याप्रमाणे असतो. ॥२०॥

भुंसाकरितां धान्य निपजे । धान्ये घेऊन भुंस टाकिजे । तैसें शब्द भुंस जाणिजे । अर्थ धान्य ॥ २१ ॥

मळणी केल्यावर कोंड्यातून धान्य काढले जाते. ते घेऊन कोंडा टाकतात. शब्द कोंडा असून अर्थ धान्याप्रमाणे आहे. ॥२१॥

पोचटामधें घनवट । घनवटीं उडे पोचट । तैसा शब्द हा फलगत । परब्रह्मीं ॥ २२ ॥

कोंड्यात धान्य असते. वारा येऊन कोंडा उडतो व धान्य राहते. ब्रह्मस्वरूपात शब्द कोंड्यासारखा आहे. ॥२२॥
शब्द बोलोनि राहे । अर्थ शब्दापूर्वीच आहे । या कारणें न साहे । उपमा तथा अर्थासी ॥ २३ ॥

शब्द बोलल्यावर निवृत्त होतो. त्या शब्दाने सुचविलेला पदार्थ किंवा संकल्पना (उदा. सूर्य व सुख) शब्दाच्या उच्चारपूर्वी असतातच, म्हणून शब्द व अर्थ एकच आहे असे म्हणता येत नाही. ॥२३॥

भुंस सांडून कण घ्यावा । तैसा वाच्यांश त्यजावा । कण लक्ष्यांश लक्षावा । शुद्ध स्वानुभवं ॥ २४ ॥

भुंसा टाकून धान्य घ्यावे, त्याप्रमाणे शब्द हा वाच्यार्थ टाकून अर्थ हा लक्ष्यांश घ्यावा. ब्रह्म या अर्थाचा म्हणजे वस्तूचा अनुभव घ्यावा. ॥२४॥

दृश्यावेगळें बोलिजे । त्यासी वाच्यांश म्हणिजे । त्याचा अर्थ तो जाणिजे । शुद्ध लक्ष्यांश ॥ २५ ॥

‘दृश्य जगतापासून ब्रह्म अलिप्त आहे’ हे वाक्य वाच्य असून ब्रह्माची अलिप्तता लक्षात घेणे हे लक्ष्य आहे. हाच शुद्ध लक्ष्यांश. ॥२५॥

ऐसा जो शुद्ध लक्ष्यांश । तोचि जाणावा पूर्वपक्ष । स्वानुभव तो अलक्ष । लक्षिला नवचे ॥ २६ ॥

या शुद्ध लक्ष्यांशालाही अध्यारोप किंवा पूर्वपक्ष म्हणावे कारण अपवाद जे ब्रह्म त्याचे ठिकाणी पूर्व व सिद्धान्त असे कोणतेच पक्ष नाहीत, ते कशाचे लक्ष्य नाही व तत् सापेक्ष अलक्ष्यही नाही. ॥२६॥

जेथें गाळून सांडिलें नभा । जो अनुभवाचा गाभा । ऐसा तोहि उभा । कल्पित केला ॥ २७ ॥

भौतिक पदार्थांमध्ये आकाश हे महाभूत सर्वांत सूक्ष्म आहे. पण ब्रह्म त्याहून सूक्ष्म असल्याने जणू ते आकाशाच्या वस्त्रातूनही गाळले जाते. ‘ब्रह्माचा अनुभव आला’ ही भाषा केवळ कल्पनेनेच बोलली जाते. ॥२७॥

मिथ्या कल्पनेपासून जाला । खरेंपण कैचें असेल त्याला । म्हणौनि तेथें अनुभवाला । ठावचि नाहीं ॥ २८ ॥

‘अनुभव आला’ हे बोलणे मिथ्या कल्पनेनेच शक्य आहे. ते खरे कसे असेल? म्हणून ‘ब्रह्मानुभव’ ही संकल्पनाच अज्ञानाची आहे. (येथ जाणपण तेचि नेणे । आथिलेपण मिरवी तेचि उणे- ज्ञानेश्वरी) ब्रह्मानुभव घेऊन तो घेतला असे म्हणणे केवळ अशक्य आहे. ॥२८॥

दुजेविण अनुभव । हें बोलणेंचि तों वाव । याकारणें नाहीं ठाव । अनुभवासी ॥ २९ ॥

अनुभव घेणारा अनुभव घेण्याच्या वस्तूपासून वेगळा राहिल्याशिवाय ‘अनुभव आला’ असे म्हणूच शकणार नाही. म्हणून असे कधीच म्हणता येणार नाही. ॥२९॥

अनुभवं त्रिपुटी उपजे । अद्वैतीं द्वैतचि लाजे । म्हणौनि बोलणें साजे । अनुर्वाच्य ॥ ३० ॥

‘अनुभव आला’ असे म्हणताक्षणी त्रिपुटीचा स्वीकार करावाच लागतो. अद्वैताच्या अनुभवात द्वैताला जागाच नसते. त्रिपुटी तीन प्रकारच्या भेदाने तयार होते. (ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान) म्हणून अद्वैतरूप ब्रह्मानुभव अनिर्वाच्य असतो असे म्हणणे शास्त्रशुद्ध व अनुभवसिद्ध आहे. ॥३०॥

दिवसरजनीचें परमित्य । करावया मूळ आदित्य । तो आदित्य गेलियां उर्वरित । त्यासी काये म्हणावें ॥ ३१ ॥

दिवस व रात्र या दोन्हीना सूर्यामुळे अस्तित्व आहे. तो सूर्यच नष्ट झाला तर दिवस व रात्र या संकल्पनाच संपून जातील. ते शब्दही उरणार नाहीत. मग त्यांचेसंबंधी कसे बोलावे? ॥३१॥

शब्दमौन्याचा विचार । व्हावया मूळ वोंकार । तो वोंकार गेलिया उच्चार । कैसा करावा ॥३२॥

बोलणे व न बोलणे हे प्रणवामध्ये समाविष्ट असलेल्या अ, उ आणि म या स्वर व व्यंजनांनी तयार होणाऱ्या शब्दांवर अवलंबून आहे. तो प्रणवच (ओम्) नसेल तर स्वर व व्यंजने नष्ट होतील. मग शब्दाचा उच्चार कसा होईल? ॥३२॥

अनुभव आणि अनुभविता । सकळ ये मायेचि करितां । ते माया मुळीं नस्तां । त्यासीं काये म्हणावें ॥३३॥

त्याप्रमाणे अनुभव व अनुभव घेणारा हे दोन्ही मायामय आहेत. मायाच जर मिथ्या व कल्पित असेल तर त्या दोन्हीनाही मिथ्यात्व येते. ॥३३॥

वस्तु येक आपण येक । ऐसी अस्ती वेगळिक । तरि अनुभवाचा विवेक । बोलों येता सुखें ॥३४॥

‘मी’ वेगळा व ब्रह्म वेगळे असे असते तर ‘मी’ला ब्रह्माचा अनुभव येतो असे अवश्य म्हणता येईल. (पण जीवरूप मी तत्त्वतः आत्मरूप ब्रह्मच आहे.) ॥३४॥

वेगळेपणाची माता । ते लटिके वंधेची सुता । म्हणोनियां अभिन्नता । मुळींच आहे ॥३५॥

भेदरूप वेगळेपणाला जन्म देणारी आई-माया-ही मुळात जणू वांझ असलेल्या आईची मुलगी आहे! म्हणून भेदरूप द्वैत व माया ही दोन्ही एकरूप आहेत. ॥३५॥

अजन्मा होता निजेला । तेणें स्वप्नीं स्वप्न देखिला । सद्गुरूस शरण गेला । संसारदुःखें ॥३६॥

तत्त्वतः कधीच जन्माला न येणाऱ्या जीवाला जणू अविद्येची झोप लागली. या अविद्यारूप स्वप्नात त्याने स्वप्न पाहिले! व त्यात तो संसारातील त्रिविध तापांनी त्रस्त होऊन सद्गुरूंना शरण गेला. (दृश्य सृष्टी हे एक प्रदीर्घ स्वप्न आहे.) ॥३६॥

सद्गुरूकृपेस्तव । जाला संसार वाव । ज्ञान जालियां ठाव । पुसे अज्ञानाचा ॥३७॥

स्वप्नात त्याला श्रीगुरूंची कृपा होऊन संसार बाधित झाला. ‘मी ब्रह्म आहे’ असे ज्ञान झाल्यावर तो पूर्वीच्या अज्ञानाचा शोध घेऊ लागला! ॥३७॥

आहे तितुकें नाहीं जालें । नाहीं नाहींपणें निमालें । आहे नाहीं जाऊन उरलें । नसोन कांहीं ॥३८॥

जे पूर्वी सत्य आहे असे वाटत होते ते मायिक आहे असा निश्चय झाला. मायिक मायामय असल्याने नाहीसे झाले. माया ही संकल्पनाच संपली. आहेपणा व नाहीपणा दोन्ही नाहीसे होऊन नित्य ब्रह्म तेवढे उरले. ब्रह्म अस्तित्व व नास्तित्व याहून वेगळे आहे. ते दोन्ही नाही. ॥३८॥

सुन्यत्वातीत शुद्धज्ञान । तेणें जालें समाधान । ऐक्यरूपें अभिन्न । सहजस्थिती ॥३९॥

काही नाही म्हणजे शून्य. ब्रह्म ‘काही नाही’ असे नाही. ते निर्विशेषपणे आहे. ते शून्याचे प्रकाशक आहे. ‘ते मी आहे’ अशा अनुभवाला शुद्धज्ञान म्हणतात. त्या अद्वैतानुभवरूप सहज स्थितीमध्ये निरपेक्ष समाधान झाले. (सहज स्थिती-मूळचे स्वरूप) ॥३९॥

अद्वैतनिरूपण होतां । निमाली द्वैताची वार्ता । ज्ञानचर्चा बोलो जातां । जागृती आली ॥४०॥

श्रीगुरूंनी अद्वैताचा बोध करून दिल्यावर द्वैत समूळ पुसले गेले. या वेदान्ताच्या उपदेशानंतर त्याला अविद्यानिद्रेतून जाग आली. ॥४०॥

श्रोता व्हावें सावधान । अर्थी घालावें मन । खुणे पावतां समाधान । अंतरीं कळे ॥४१॥

या प्रासंगिक कथेतून श्रोत्याने बोध घ्यावा व तिच्या हेतूकडे लक्ष द्यावे. खूण किंवा वर्म समजणे हा तो हेतू असून ते कळताच झालेले समाधान ज्याचे त्याला मिळते. ॥४१॥

तेणें जितुकें ज्ञान कथिलें । तितुकें स्वप्नावारीं गेलें । अनुर्वाच्य सुख उरलें । शब्दातीत ॥४२॥

श्रीगुरूंनी जेवढे ज्ञान शब्दाने सांगितले ते स्वप्नाबरोबर नाहीसे झाले. उरले ते फक्त शब्दापलीकडील अनिर्वाच्य सुख! ॥४२॥

तेथें शब्देंविण ऐक्यता । अनुभव ना अनुभविता । ऐसा निवांत तो मागुता । जागृती आला ॥४३॥

शब्दांच्या मदतीवाचून असलेला अद्वैताचा बोध राहिला. त्यांत अनुभव घेणारा व अनुभव मावळून गेल्यावर अगदी अलगदपणे त्याला ज्ञानरूप जाग आली. ॥४३॥

तेणें स्वप्नीं स्वप्न देखिला । जागा होऊनि जागृती आला । तेथें शब्द कुंठित जाला । अंत नलगे ॥४४॥

असे स्वप्नात स्वप्न पाहिल्यावर तो जागा झाला. शब्दाचे काम संपून अन्तपार नसलेल्या ब्रह्मसुखात तो बुडून गेला. ॥४४॥

या निरूपणाचें मूळ । केलेंचि करूं प्रांजळ । तेणें अंतरीं निवळ । समाधान कळे ॥४५॥

या प्रासंगिक कथेचा हेतू उघड असला तरी तो अधिक स्पष्ट होईल असा पुन्हा सांगतो. त्यामुळे श्रोत्याच्या पदरात पूर्ण समाधानाचे माप पूर्णपणे पडेल. ॥४५॥

तव शिष्ये विनविलें । जी हें आतां निरोपिलें । तें पाहिजे बोलिलें । मागुतें स्वामी ॥४६॥

त्यावर शिष्यही म्हणाला की आतापर्यंत जे कथारूपाने सांगितले ते अधिक स्पष्ट करून सांगावे. पुन्हा सांगावे. ॥४६॥

मज कळाया कारण । केलेंचि करावें निरूपण । येथील जे कां निजखूण । ते मज अनुभवावी ॥४७॥

मला स्पष्टपणे आकलन होण्यासाठी जे सांगितले तेच पुन्हा सांगावे. त्यातील गूढ वर्म उकलून दाखवावे. ॥४७॥

अजन्मा तो सांग कवण । तेणें देखिला कैसा स्वप्न । तेथें कैसें निरूपण । बोलिलें आहे ॥४८॥

हा तत्त्वतः जन्माला न येणारा कोण? (ओवी ३६) त्याला पडलेल्या स्वप्नाचे स्वरूप काय? त्या स्वप्नांत उपदेश कसा व काय झाला? ॥४८॥

जाणोनी शिष्याचा आदर । स्वामी देती प्रत्योत्तर । तेंचि आतां अति तत्पर । श्रोतीं येथें परिसावें ॥४९॥

शिष्याची प्रामाणिक उत्कंठा पाहून स्वामींनी उत्तर देण्यास सुरुवात केली. श्रोत्यांनी ते आता अत्यंत सावध होऊन ऐकावे. ॥४९॥

ऐक शिष्या सावधान । अजन्मा तो तूंच जाण । तुवां देखिला स्वप्नीं स्वप्न । तोहि आतां सांगतो ॥५०॥

हे शिष्या, तूच तो आत्मा आहेस! तू स्वप्नात स्वप्न कसे पाहिलेस ते आता सांगतो. ॥५०॥

स्वप्नीं स्वप्नाचा विचार । तो तूं जाण हा संसार । येथें तुवां सारासार । विचार केला ॥५१॥

दृश्य जडचेतनात्मक जगत् हे ईश्वराचे स्वप्न आहे. त्यात असलेला तू एक चेतन जीव आहेस. त्या स्वप्नात तू या संसाराचे स्वप्न पाहिलेस व सारासार विचार केलास. ॥५१॥

रिघोनी सदगुरूस शरण । काढून शुद्ध निरूपण । याची करिसी ऊणखूण । प्रत्यक्ष आतां ॥५२॥

श्रीगुरूंना शरण जाऊन त्यांचेकडून शुद्ध वेदांताचा बारीकसारीक तपशील समजावून घेतलास. आता माझ्यासमोर बसून त्याविषयीच अधिक स्पष्टीकरण मागत आहेस. ॥५२॥

याचाचि घेतां अनुभव । बोलणें तितुकें होतें वाव । निवांत विश्रांतीचा ठाव । ते तूं जाण जागृती ॥५३॥

या बोलण्याचे रहस्य जाणून घेतलेस की सर्व शब्दज्ञान निरर्थक होते. अविद्या निवृत्त होऊन विद्येने ज्ञानरूप जागृती आल्यावर ती जागृतीच शान्त समाधानाची आहे. ॥५३॥

ज्ञानगोष्टीचा गल्बला । सरोन अर्थ प्रगटला । याचा विचार घेतां आला । अंतरीं अनुभव ॥५४॥

शब्दज्ञानाचा बडेजाव संपून त्याचा अर्थ कळला. त्याचे अनुसंधान ठेवल्यावर तुला पुन्हा जाग आली. ॥५४॥

तुज वाटे हे जागृती । मज जाली अनुभवप्राप्ती । या नांव केवळ भ्रांती । फिटलीच नाहीं ॥५५॥

तुला असे वाटले की तू जागा झालास व ब्रह्मानुभव घेतलास. पण हे वाटणे भ्रम दूर न झाल्याचे लक्षण आहे! ॥५५॥

अनुभव अनुभवीं विराला । अनुभवेविण अनुभव आला । हाहि स्वप्नीचा चेईला । नाहींस बापा ॥५६॥

तथाकथित अनुभव अनुभवरूप झाला. ('ठायीच मुराला अनुभव'- ज्ञाने. हरिपाठ.) 'अनुभव आला' या अन्तःकरणवृत्तीचा मागमूस नसलेला अनुभव आला! असे म्हणणे सुद्धा स्वप्नातून जाग न आल्याचेच लक्षण आहे!! ॥५६॥

जागा जालियां स्वप्नउर्मी । स्वप्नीं म्हणसी अजन्मा तो मी । जागेपणें स्वप्नउर्मी । गेलीच नाहीं ॥५७॥

स्वप्नातून जाग आल्यावर जर 'तो न जन्मणारा जीव मी आहे' अशी वृत्ती शिल्लक असेल तर स्वप्नातून जाग आलेलीच नाही असे समज. ॥५७॥

स्वप्नीं वाटे जागेपण । तैसी अनुभवाची खूण । आली परी तें सत्य स्वप्न । भ्रमरूप ॥५८॥

स्वप्न पहाणाराला आपण जागे आहोत असे वाटते, त्याप्रमाणे 'मला अनुभव आला' असे अज्ञानातच वाटते! पण ते भ्रमरूप स्वप्नच असते हे पक्के समजावे. ॥५८॥

जागृती या पैलिकडे । तें सांगणें केवि घडे । जेथें धारणाचि मोडे । विवेकाची ॥५९॥

ज्ञानरूप जागृती या वृत्तिज्ञानाच्या पलीकडे असून ती अनिर्वाच्य आहे. कारण त्या अवस्थेत 'मी जीव नसून ब्रह्म आहे' असे विवेकाचे अनुसंधान पुसून जाते. ॥५९॥

म्हणोनि तें समाधान । बोलतांचि न ये ऐसें जाण । निशब्दाची ऐसी खूण । वोळखावी ॥६०॥

म्हणून त्या समाधानाविषयी काही बोलता न येणे हेच त्याविषयीचे बोलणे आहे. शब्दरहित वा शब्दापलीकडील अनुभवाचे वर्म असे जाणून घ्यावे. ॥६०॥

ऐसें आहे समाधान । बोलतांच न ये जाण । इतुकेन बाणली खूण । निशब्दाची ॥६१॥

असे हे समाधान शब्दाने न सांगण्यासारखे आहे. यावरून शब्दातीत ब्रह्मानुभवाचे वर्म हाती येईल. ॥६१॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अनिर्वाच्यनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अनिर्वाच्य' नावाचा दहावा समास समाप्त**

दशक सातवा : चौदाब्रह्मांचा (चतुर्दश ब्रह्म)

समास पहिला : मंगलाचरण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

(नव्या ग्रंथाला सुरुवात केल्यासारखे या दशकारंभी मंगलाचरण केले आहे. त्यामुळे समर्थाना सांगावयाचे तत्त्वज्ञान सहा दशकांत सांगून झाले, असे काही जाणकारांचे मत आहे. तत्त्वज्ञानाच्या व्याप्तीचे दृष्टीने ते खरेही आहे. कारण पुढील सर्व दशकांत वेगळ्या शब्दात जवळजवळ तोच विषय मांडला आहे. अर्थात समर्थांचे राजकारण मात्र यापुढे साक्षेपाने सांगितले गेले आहे. शिवाय वेळोवेळी सांगितलेले समास पुढे श्री दासबोध या नावाने एकत्र करून त्यात गरजेनुसार बरीच भर घालून शिवथर घळीत लिहिले गेले असे मानले तर काही संपादनाच्या त्रुटी राहून जाणे शक्य आहे.)

विद्यावंताचां पूर्वजु । मत्ताननु येकद्विजु । त्रिनयेन चतुर्भुजु । फरशपाणी ॥१॥

श्री गजानन हा ज्ञानीजनांत पहिला असून त्याला गजानन, त्रिनेत्र, चतुर्भुज व परशुपाणि अशी विशेषणे आहेत. ॥१॥

कुबेरापासूनि अर्थ । वेदापासून परमार्थ । लक्ष्मीपासून समर्थ । भाग्यासि आले ॥२॥

कुबेर संपत्तीचे, वेद परमार्थाचे व लक्ष्मी हे भाग्य व सामर्थ्याचे मूळ आहे. ॥२॥

तैसी मंगळमूर्ती अद्या । पासूनि जाल्या सकळ विद्या । तेणें कवी लाघव गद्या । सत्पात्रें जाले ॥३॥

त्याप्रमाणे सर्व विद्यांचे श्री गजानन हे मूळ आहे. त्याचे कृपेने लेखक काव्य व गद्यरचनेसाठी योग्य झाले. ॥३॥

जैसी समर्थाचीं लेकुरें । नाना आळंकारीं सुंदरें । मूळ पुरुषाचेनि द्वारें । तैसे कवी ॥४॥

समर्थ श्रीमंतांची मुले अनेक दागिन्यांनी व सुंदर वस्त्रांनी शोभतात. ती त्यांना मुख्य कर्त्या पुरुषाने दिलेली असतात. कवींनाही त्यांच्या रचनांसाठी आवश्यक ते सर्वज्ञान गजाननाकडून लाभते. ॥४॥

नमूं ऐसिया गणेंद्रा । विद्याप्रकाशें पूर्णचंद्रा । जयाचेनि बोधसमुद्रा । भरितें दाटे बळें ॥५॥

पौर्णिमेच्या चंद्रप्रकाशाप्रमाणे गजाननाचा ज्ञानप्रकाश पूर्ण आहे. चंद्रामुळे जशी समुद्राला भरती येते त्याप्रमाणे गजाननामुळे सर्वांच्या ज्ञानाला जणू भरती येते. अशा गजाननाला वंदन करू. ॥५॥

जो कर्तुत्वास आरंभ । मूळपुरुष मुळारंभ । जो परात्पर स्वयंभ । आदिअंती ॥६॥

श्री गजानन ईश्वररूपाने जगदुत्पत्तीच्या कार्याला सुरुवात करतो. मूळ माया त्याच्या रूपाने गुणमाया होते. तो शुद्ध सत्त्वगुणी ईश्वर या सृष्टीचा मूळ पुरुष होय. तोच ब्रह्मरूपाने सूक्ष्माहून सूक्ष्म असून जगताच्या पूर्वी व नंतर तो सत्यरूपाने असतो. ॥६॥

तयापासून प्रमदा । इच्छा कुमारी शारदा । आदित्यापासून गोदा । मृगजळ वाहे ॥७॥

इच्छा किंवा स्फुरण हे जिचे स्वरूप आहे अशी शारदा गजाननापासून उत्पन्न झाली. गो म्हणजे आकाश. त्या आकाशाने जणू दिलेल्या सूर्यामुळे मृगजळाचा भास होतो. तशी शारदा भासमय किंवा कल्पित आहे. ॥७॥

जे मिथ्या म्हणतांच गोवी । माईकपणें लाघवी । वक्त्यास वेढा लावी । वेगळेपणें ॥८॥

शारदेला मिथ्या किंवा मायिक म्हटले तरी ती आपल्या सामर्थ्याने वक्त्याला ब्रह्मवस्तूपासून भिन्न केल्याशिवाय बोलू देत नाही. त्याला द्वैतात अडकवून टाकते. ॥८॥

जे द्वैताची जननी । किं ते अद्वैताची खाणी । मूळमाया गवसणी । अनंत ब्रह्मांडांची ॥१॥

शारदेमुळे द्वैताचा अनुभव येतो. पण वेदान्तशास्त्र हे तिचेच स्वरूप असल्याने त्या शास्त्राने अद्वैताचाही अनुभव येतो. ती मूळमाया शारदा अनंत ब्रह्मांडात व्यापून आहे. ॥१॥

किं ते अवदंबरी वल्ली । अनंत ब्रह्मांडीं लगडली । मूळपुरुषाची माडली । दुहितारूपें ॥१०॥

शारदा ही जणू औदुंबराची फांदी आहे व तिला अनंत ब्रह्मांडांची फळे लगडली आहेत. ती ईश्वराला जन्माला घालते म्हणून त्याची आई असून परब्रह्माच्या स्फुरणातून प्रगटते म्हणून त्याची कन्याही आहे. ॥१०॥

वंदूं ऐसी वेदमाता । आदिपुरुषाची जे सत्ता । आतां आठवीन समर्था । सदगुरूसी ॥११॥

अशा या वेदांच्या जननीला वंदन करू. आदिपुरुषाची क्रियाशक्ती ती आहे. आता समर्थ श्रीगुरूंचे स्मरण करू. ॥११॥

जयाचेनि कृपादृष्टी । होये आनंदाची वृष्टी । तेणें सुखें सर्व सृष्टी । आनंदमये ॥१२॥

त्यांची कृपा झाली असता आनंदाचा वर्षाव होऊन सर्व सृष्टी आत्मसुखमय म्हणजे आनंदमय असल्याचा अनुभव येतो. ॥१२॥

किं तो आनंदाचा जनक । सायोज्यमुक्तीचा नायेक । कैवल्यपददायक । अनाथबंधु ॥१३॥

मूळचे स्वरूप विसरल्याने अनाथ झालेल्यांचे श्रीगुरू हे हितकर्ते असतात. ते आनंदाचा जणू उगम असून सायुज्यमुक्तीचे पती व शिष्यांना कैवल्यपदाचे दाते असतात. ॥१३॥

मुमुक्षु चातकीं सुस्वर । करुणा पाहिजे अंबर । वोळे कृपेचा जळधर । साधकांवरी ॥१४॥

मुमुक्षुरूप चातकांनी करुणायुक्त स्वरांनी आळवणी करित आकाशाकडे डोळे लावून बसले तर श्रीगुरूकृपारूप ढग त्या साधकावर वर्षाव करतो. ॥१४॥

किं तें भवार्णवींचें तारुं । बोधें पाववी पैलपारु । माहां आवर्तीं आधारु । भाविकांसी ॥१५॥

संसाररूप समुद्र तरून जाण्यासाठी श्रीगुरू हे नौका असून त्यांत बसलेल्यांना आत्मस्वरूपाच्या प्राप्तीसाठी आवश्यक तो बोध करून पैलतीरावर नेतात. संसार सागरावरील कितीही प्रचंड वादळात ते भाविकांना आधार होत. ॥१५॥

किं तो काळाचा नियंता । नांतरी संकटीं सोडविता । किं ते भाविकांची माता । परम स्नेहाळु ॥१६॥

अत्यंत स्नेहाळू असलेले श्रीगुरू काळाचे स्वामी असून भाविकांची आई होऊन त्यांना नाना संकाटातून सोडवितात. जन्ममरणाचे चक्र व द्वंद्वमय जीवन हीच खरी संकटे. ॥१६॥

किं जो परत्रींचा आधार । किं ते विश्रांतीची थार । नांतरी सुखाचें माहेर । सुखस्वरूप ॥१७॥

आत्मलोकाच्या प्राप्तीसाठी त्यांची मदत अनिवार्य असून तापत्रयाने पोळलेल्यांच्या विश्रांतीचे ते ठिकाण आहेत. सुखरूप असलेले ते सुखाचे माहेरघर आहेत. ॥१७॥

ऐसा सदगुरू पूर्णपणी । तुटे भेदाची कडसणी । देहविण लोटांगणी । तया प्रभूसी ॥१८॥

अशा सदगुरूंची पूर्ण कृपा झाल्यावर भेददृष्टी मावळते. तिन्ही देहांचा निरास करून त्या स्वामींना मी आता लोटांगण घालतो. त्यांच्याशी ऐक्य अनुभवतो. ॥१८॥

साधु संत आणी सज्जन । वंदूनियां श्रोतेजन । आतां कथानुसंधान । सावध ऐका ॥१९॥

साधू, संत, सज्जन व श्रोते यांना वंदन करून आता जी कथा मी सांगेन तिकडे अनुसंधान ठेवा. सावध व्हा. ॥१९॥

संसार हाचि दीर्घ स्वप्न । लोभें वोसणाती जन । माझी कांता माझें धन । कन्या पुत्र माझे ॥२०॥

संसार हे एक जीव पाहत असलेले प्रदीर्घ स्वप्न आहे. (येथे द. ६ स. १० चे पूर्वसूत्र धरलेले दिसते.) ते पाहत

असता 'माझी पत्नी, माझी संपत्ती, माझी मुले' इत्यादी प्रकारे ते बरळू लागतात. ॥२०॥

ज्ञानसूर्य मावळला । तेणें प्रकाश लोपला । अंधकारें पूर्ण जाला । ब्रह्मगोळ आवघा ॥२१॥

ज्ञानसूर्याचा अस्त झाल्याने ज्ञानप्रकाश नाहीसा होऊन अज्ञानाच्या अंधाराने सर्व ब्रह्मांडे जणू भरून गेली. ॥२१॥

नाहीं सत्वाचें चांदिणें । कांही मार्ग दिसे जेणें । सर्व भ्रांतीचेनि गुणें । आपेंआप न दिसे ॥२२॥

सत्त्वगुणाचा चंद्रप्रकाश असला तर थोडा तरी मार्ग दिसतो. पण रजतमाच्या भ्रमामध्ये सहजच काही दिसत नाही. ॥२२॥

देहबुद्धिअंधकारें । निजेले घोरती घोरें । दुःखें आक्रंदती थोरें । विषयसुखाकारणें ॥२३॥

देहबुद्धी व अहंकाराची झोप लागल्याने घोरू लागतात. विषयसुख न मिळून दुःख मिळाल्याने मोठ्याने ओरडू लागतात. ॥२३॥

निजेले असतां च मेले । पुन्हा उपजतां च निजेले । ऐसे आले आणी गेले । बहुत लोक ॥२४॥

या मोहनिद्रेत असतानाच कित्येक जीव मरून पुन्हा जन्माला येऊन पुन्हा झोपले! असे कोट्यवधी जीव कोट्यवधी वेळा आले व गेले. ॥ २४ ॥

निदसुरेपणें चि सैरा । बहुतीं केल्या येरझारा । नेणोनियां परमेश्वरा । भोगिले कष्ट ॥२५॥

अशा झोपाळूपणातच कित्येकांनी सैरटाप्रमाणे अगणित घिरट्या घातल्या. केवळ परमेश्वराला न ओळखल्याने त्यांना एवढे कष्ट करावे लागले. ॥२५॥

तया कष्टाचें निर्शन । व्हावया पाहिजे आत्मज्ञान । म्हणोनि हें निरुपण । अध्यात्मग्रंथ ॥२६॥

असे कष्ट नको असतील तर जीवाने परमेश्वर जाणला पाहिजे. म्हणजे आत्मज्ञान झाले पाहिजे. म्हणून या अध्यात्मशास्त्राच्या ग्रंथात ते ज्ञान सांगितले जात आहे. ॥२६॥

सकळ विद्येमध्ये सार । अध्यात्मविद्येचा विचार । दशमोध्याई सारंगधर । भगवद्गीतेसि बोलिला ॥२७॥

जगातील सर्व विद्यांमध्ये अध्यात्मविद्या सर्वश्रेष्ठ आहे असे भगवद्गीतेच्या दहाव्या अध्यायात प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाने सांगितले आहे. ॥२७॥

श्लोक

॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥२८॥

याकारणें अद्वैतग्रंथ । अध्यात्मविद्येचा परमार्थ । पाहावया तोचि समर्थ । जो सर्वांगें श्रोता ॥२८॥

म्हणून जो सर्व ज्ञानेंद्रियांचे कान करून श्रवण करतो तोच अद्वैत सांगणाऱ्या ग्रंथातील मोक्षदायक अध्यात्मविद्या उत्तम रीतीने समजावून घेऊ शकतो. ॥२८॥

जयाचें चंचल हृदये । तेणें ग्रंथ सोडूं चि नये । सोडितां अलभ्य होये । अर्थ येथीचा ॥२९॥

ज्याचे मन चंचल आहे त्याने तर ग्रंथाचे अनुसंधान कधीच सोडू नये. कारण अनुसंधान सुटले तर त्यातील वर्मे कधीच कळणार नाहीत. ॥२९॥

जयास जोडला परमार्थ । तेणें पाहावा हा ग्रंथ । अर्थ शोधितां परमार्थ । निश्चयें बाणे ॥३०॥

ज्याला मोक्ष (परमार्थ) हवा आहे त्याने ग्रंथाचे अध्ययन करावे. त्यातील तात्पर्याची वर्मे लक्षात येताच हळूहळू मोक्षस्थिती बाणत जाते. ॥३०॥

जयासि नाही परमार्थ । तयासि न कळे येथीचा अर्थ । नेत्रेंविण निधानस्वार्थ । अंधास कळेना ॥३१॥

ज्याला मुमुक्षुत्व नाही त्याला या ग्रंथातील ज्ञान भांडार कळणार नाही. त्यातील शास्त्राची सूक्ष्मता लक्षात येणार

नाही. जमिनीत पुरलेले धन आंधळ्याला दिसत नाही. ॥३१॥

येक म्हणती म्हण्टे काये । हें तों भल्यांसि ऐकों नये । तीं मूर्खें नेणती सोये । अर्थान्वयाची ॥३२॥

कोणी असे म्हणतात की मराठी भाषेत केलेल्या ग्रंथरचनेने मोक्ष कसा मिळणार? शहाण्याने असले बोलणे ऐकताच कानात बोटे घालावीत. सामान्य माणसाला वेदान्तशास्त्र जाणण्याची त्याने किती सोय होते ते त्या मूर्खाना कळत नाही. ॥३२॥

लोहाची मांदुस केली । नाना रत्नें साठविलीं । ते अभाग्यानें त्यागिली । लोखंड म्हणौनी ॥३३॥

लोखंडाच्या पेटीत जर मौल्यवान रत्ने ठेविली असतील तर लोखंडाची पेटी म्हणून तिचा त्याग करणारा रत्ने गमावल्यामुळे अभागी ठरतो. ॥३३॥

तैसी भाषा प्राकृत । अर्थ वेदांत आणि सिद्धांत । नेणोनि त्यागी भ्रांत । मंदबुद्धिस्तव ॥३४॥

याप्रमाणे भाषा मराठी असली तरी तिने सांगितलेले वेदान्त शास्त्राचे सिद्धांत मौल्यवान आहेत. हे लक्षात न घेता मंदबुद्धीचा माणूस त्यांचा त्याग करतो. ॥३४॥

आहाच सांपडतां धन । त्याग करणें मूर्खपण । द्रव्य घ्यावें सांठवण । पाहोंचि नये ॥३५॥

कष्ट न करता सहजासहजी मिळालेली संपत्ती न घेणे हा मूर्खपणा आहे. द्रव्याच्या भांड्याचा विचार न करता द्रव्य घ्यावे. ॥३५॥

परिस देखिला आंगणीं । मार्गी पडिला चिंतामणी । आव्हावेल माहां गुणी । कूपांमधें ॥३६॥

अंगणात सापडलेला परीस, वाटेवर दिसलेला चिंतामणी व कोरड्या विहिरीत पडलेला उजव्या मुखाचा प्रभावी वेल अवश्य उचलून घ्यावा. ॥३६॥

तैसें प्राकृतीं अद्वैत । सुगम आणी सप्रचित । अध्यात्म लाभे अकस्मात । तरी अवश्य घ्यावें ॥३७॥

त्याप्रमाणे मराठी भाषेत लिहिलेले अद्वैत तत्त्वज्ञान कोणालाही सहज कळते. शिवाय ते अनुभव घेऊन लिहिले असेल तर अध्यात्मशास्त्र सुलभतेने हाती लागते. त्याचा अभ्यास करावा. ॥३७॥

न करितां वित्पत्तीचा श्रम । सकळ शास्त्रार्थ होये सुगम । सत्समागमाचें वर्म । तें हें ऐसें असे ॥३८॥

न्याय, व्याकरण व संस्कृत शिकण्याचे श्रम न करता सर्व वेदान्त शास्त्राचा सखोल अर्थ हातात आणून देण्याचे काम संतांच्या सहवासात सुलभतेने होते. वर्म सापडते. ॥३८॥

जें वित्पत्तीनें न कळे । तें सत्समागमं कळे । सकळ शास्त्रार्थ आकळे । स्वानुभवासी ॥३९॥

जे न्यायादी अभ्यासाने समजत नाही ते संत सहवासात कळते. सर्व शास्त्रार्थाचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. ॥३९॥

म्हणौनि कारण सत्समागम । तेथें नलगे वित्पत्तीश्रम । जन्मसार्थकाचें वर्म । वेगळेंचि आहे ॥४०॥

म्हणून न्यायादी अभ्यासाचे कष्ट न घेता संतांच्या सहवासात जन्माचे सार्थक होण्यासाठी आवश्यक ते वर्म हाती लागते. हे वर्म हा सहवास यांचे महत्त्व काही वेगळेच आहे. ॥४०॥

श्लोक— भाषाभेदाश्च वर्तन्ते ह्यर्थ एको न संशयः । पात्रद्वये यथा खाद्यं स्वादभेदो न विद्यते ॥१॥

श्लोकार्थ— भाषेत फरक असला तरी जे सांगावयाचे ते एकच असते. एक खाद्य पदार्थ दोन भांड्यांत वाटून ठेवला तरी त्याची चव बदलत नाही.

भाषापालटें कांहीं । अर्थ वायां जात नाहीं । कार्यसिद्धि ते सर्वहि । अर्थाचपासीं ॥४१॥

भाषा बदलली म्हणून असलेला अर्थ फुकट जात नाही! जो उपयोग व्हावयाचा तो अर्थांमुळेच होतो. ॥४१॥

तथापी प्राकृताकरितां । संस्कृताची सार्थकता । येह्वीं त्या गुप्तार्था । कोण जाणे ॥४२॥

उलट मराठी भाषेत वेदान्तशास्त्र आल्याने संस्कृत भाषेतील शास्त्राचे सार्थक झाले! नाहीतर संस्कृत न समजल्याने ते शास्त्र कोणाला कळले असते? ॥४२॥

आतां असो हें बोलणें । भाषा त्यागून अर्थ घेणें । उत्तम घेऊन त्याग करणें । सालीटरफलांचा ॥४३॥

आता जे सांगावयाचे ते पुरेसे सांगून झाले. भाषेला भलते महत्त्व न देता त्यातील अर्थ घ्यावा. गाभा काढून घेऊन साली व टरफले टाकून घ्यावीत. ॥४३॥

अर्थ सार भाषा पोचट । अभिमानें करावी खटपट । नाना अहंतेनें वाट । रुधिली मोक्षाची ॥४४॥

भाषा फोलकटाप्रमाणे असून अर्थ आतील सार आहे. केवळ भाषेच्या अभिमानामुळे अनावश्यक कष्ट पडतात व मोक्षाची वाट आडवली जाते. ॥४४॥

शोध घेतां लक्ष्यांशाचा । तेथें आधीं वाच्यांश केंचा । अगाध महिमा भगवंताचा । कळला पाहिजे ॥४५॥

लक्ष्यांशाच्या (ब्रह्म) अनुसंधानात रहाणाऱ्याचा वाच्यांशांशी (शब्द) संबंधच काय? भगवंताचे व्यापकत्व व महात्म्य लक्षात घेतले पाहिजे. (लक्ष्यात वाच्य हारवते.) ॥४५॥

मुकेपणाचें बोलणें । हें जयाचें तोचि जाणे । स्वानुभवाचिये खुणे । स्वानुभवी पाहिजे ॥४६॥

ब्रह्मज्ञान हा विषयच जणू मौनाने बोलण्याचा आहे! हे वर्म ब्रह्मज्ञच जाणतो. स्वानुभवाचे बोलणे दुसरा स्वानुभवी जाणतो. ('जे शब्देविण संवादिजे'- ज्ञाने.) ॥४६॥

अर्थ जाणे अध्यात्माचा । ऐसा श्रोता मिळेल केंचा । जयासि बोलतां वाचेचा । हव्यासचि पुरे ॥४७॥

अध्यात्मशास्त्राची सर्व वर्मे जाणणारा श्रोता असा असावा की ते सांगता सांगता वक्त्याला पूर्ण समाधान लाभावे. पण असा श्रोता फार दुर्मिळ असतो. ॥४७॥

परीक्षवंतांपुढें रत्न । ठेवितां होये समाधान । तैसें ज्ञानियांपुढें ज्ञान । बोलावें वाटे ॥४८॥

रत्नपारख्यासमोर रत्न ठेवले तरच त्याचे योग्य मूल्यमापन होते. त्याप्रमाणे ज्ञानी श्रोत्यासमोर बोलण्यात फार मोठे समाधान असते. ॥४८॥

मायाजाळें दुश्चीत होये । तें निरूपणीं कामा न ये । संसारिकां कळे काये । अर्थ येथीचा ॥४९॥

मायेच्या प्रभावामुळे श्रोता दुश्चित असेल तर ते चित्त वक्त्याचे सांगणे स्वीकारित नाही. मी व माझे या भ्रमाने मोहित झालेल्या प्रपंचासक्ताला त्यांतील वर्मे कशी कळणार? ॥४९॥

श्लोक— व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन । बहुशाखा हानंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥१॥

श्लोकार्थ— हे अर्जुना, या मोक्षमार्गात निश्चयात्मक बुद्धी एकविध असते. निश्चय न झालेल्यांची बुद्धी वृक्षाच्या अनेक शाखांप्रमाणे अनेकविध असते. (गीता २-४१)

वेवसाईं जो मळिण । त्यासि न कळे निरूपण । येथें पाहिजे सावधपण । अतिशयेसीं ॥५०॥

ज्याच्या बुद्धीचा निश्चय कामादिकांनी डागाळलेला आहे त्याला सूक्ष्म निरूपण समजत नाही. या विषयात श्रोता अत्यंत सावध व एकचित्त असावा लागतो. ॥५०॥

नाना रत्नें नाना नाणीं । दुश्चीतपणें घेतां हानी । परीक्षा नेणतां प्राणी । ठकला तेथें ॥५१॥

रत्ने व नाणी ह्यांची परीक्षा न करता जर ती घेतली तर घेणारा फसतो व त्याचे नुकसान होते. त्यांची लक्ष देऊन परीक्षा केलीच पाहिजे. ॥५१॥

तैसें निरूपणीं जाणा । आहाच पाहातां कळेना । म्हाटेचि उमजेना । कांहीं केल्यां ॥५२॥

त्याप्रमाणे आध्यात्मिक प्रवचनात केवळ बसायचे म्हणून बसले तर मराठी भाषा असली तरी काही कळणार नाही. ॥५२॥

जेथें निरूपणाचे बोल । आणि अनुभवाची वोल । तें संस्कृतापरीस खोल । अध्यात्मश्रवण ॥५३॥

जेथे शास्त्रशुद्ध वेदान्ताला अनुभवाची बैठक असते ते निरूपण केवळ संस्कृतातील निरूपणापेक्षा अधिक परिणामकारक असते. तेच खरे अध्यात्मश्रवण होय. ॥५३॥

मायाब्रह्म वोळखावें । तयास अध्यात्म म्हणावें । तरी तें मायेचें जाणावें । स्वरूप आधीं ॥५४॥

ज्यांत माया व ब्रह्म यांच्या स्वरूपाचे सुस्पष्ट विवेचन केले जाते तेच खरे अध्यात्मश्रवण असते. त्यांतही मायेचा विचार प्रथम करावा. ॥५४॥

माया सगुण साकार । माया सर्वस्व विकार । माया जाणिजे विस्तार । पंचभूतांचा ॥५५॥

मायेमध्ये सत्त्वादी तीन गुणांची अभिव्यक्ती असून ती नाना नामांनी व रूपांनी साकार असते. अस्ति, जायते इ. पाचही विकारांचा खेळ मायेत चालतो. पृथ्व्यादी पाच महाभूतांच्या पंचीकरणाचा मायेमध्ये विस्तार झालेला दिसतो. ॥५५॥

माया दृश्य दृष्टी दिसे । माया भास मनासि भासे । माया क्षणभंगुर नासे । विवेक पाहातां ॥५६॥

डोळ्यांनी मायेचे दृश्य दिसते, मनाला तिची जाणीव होते, पण विवेकदृष्टीने पाहिले तर ती क्षणभंगुर व विनाशी असते. ॥५६॥

माया अनेक विश्वरूप । माया विष्णूचें स्वरूप । मायेची सीमा अमूप । बोलिजे तितुकी ॥५७॥

अनंत विश्वांच्या व प्रत्यक्ष विष्णूच्या रूपाने मायाच असते. मायेचा विस्तार अफाट असून तो सांगावा तेवढा थोडाच! ॥५७॥

माया बहुरूपी बहुरंग । माया ईश्वराचा संग । माया पाहातां अभंग । अखिळ वाटे ॥५८॥

मायेला नाना रूपे व रंग असून तिच्या संगाने ब्रह्माला ईश्वरत्व येते. अज्ञानी जनांना ती दुस्तर व अनिवार आहे. ॥५८॥

माया सृष्टीची रचना । माया आपुली कल्पना । माया तोडितां तुटेना । ज्ञानेविण ॥५९॥

सृष्टीची रचना मायामय असून जीवाने केलेली प्रत्येक कल्पना हे तिचेच रूप होय. ब्रह्मज्ञानाशिवाय तिचा बाध होत नाही. ॥५९॥

ऐसी माया निरोपिली । स्वल्प संकेतें बोलिली । पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥६०॥

असे हे मायेचे स्वरूप अगदी थोडक्यात सांगितले. पुढील निरूपणासाठी आता श्रोत्यांनी सावध असावे. ॥६०॥

पुढें ब्रह्मनिरोपण । निरोपिलें ब्रह्मज्ञान । जेणें तुटे मायाभान । येकसरें ॥६१॥

पुढील समासात ब्रह्मज्ञान सांगण्यासाठी ब्रह्मनिरूपण केले असून त्याच्या यथार्थ श्रवणाने मायेची एकाएकी निवृत्ती होईल. मायेचा बाध होईल. ॥६१॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'मंगलाचरणनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'मंगलाचरण' नावाचा पहिला समास समाप्त**

दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा (चतुर्दशब्रह्म)

समास दुसरा : ब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ब्रह्म निर्गुण निराकार । ब्रह्म निःसंग निर्विकार । ब्रह्मासि नाही पारावार । बोलती साधु ॥१॥

साधूसंत असे सांगतात की ब्रह्मस्वरूपात सत्त्वादी गुण, आकार व विकारही नसून ते मायेच्या कल्पित रूपादिकांपासून असंग असते. ते निरपेक्ष व्यापक (विभु) असते. ॥१॥

ब्रह्म सर्वास व्यापक । ब्रह्म अनेकीं येक । ब्रह्म शाश्वत हा विवेक । बोलिला शास्त्रीं ॥२॥

मायेने दाखविलेल्या विविधतेत ते एकच व्यापून राहते, असे ब्रह्म अविनाशी असल्याचे शास्त्रे सांगतात. ॥२॥

ब्रह्म अच्युत अनंत । ब्रह्म सदोदित संत । ब्रह्म कल्पनेरहित । निर्विकल्प ॥३॥

ब्रह्म अढळ, अन्तपार नसलेले, नित्य व सत् असून त्यांत कल्पनेला अवसरच नाही. असे ते निर्विकल्प आहे. ॥३॥

ब्रह्म या दृश्यावेगळें । ब्रह्म सुन्यत्वास निराळें । ब्रह्म इंद्रियांच्या मेळें । चोजवेना ॥४॥

दृश्य जगताचा ब्रह्माला स्पर्शही होत नाही. ते शून्याचेही प्रकाशक असून ज्ञानेंद्रिये व अन्तःकरण यांनी अनुभवाला येत नाही. (ते स्वसंवेद्य आहे.) ॥४॥

ब्रह्म दृष्टीस दिसेना । ब्रह्म मूर्खासी असेना । ब्रह्म साधुविण येना । अनुभवासी ॥५॥

ब्रह्म डोळ्यांनी दिसत नसल्याने आध्यात्मिक दृष्ट्या जे मूर्ख असतात त्यांचे दृष्टीने ते नसतेच. संत, श्रीगुरूंच्या उपदेशावाचून त्याचा अनुभव येत नाही. ॥५॥

ब्रह्म सकळांहूनि थोर । ब्रह्मा ऐसें नाहीं सार । ब्रह्म सूक्ष्म अगोचर । ब्रह्मादिकांसी ॥६॥

ब्रह्म सर्वाहून मोठे (महतोमहीयान्) असून सर्व दृश्य प्रपंचाचे ते अधिष्ठान (सार) आहे. ब्रह्म अतिसूक्ष्म असल्याने प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवादिकांनाही ते दिसत नाही. ॥६॥

ब्रह्म शब्दीं ऐसें तैसें । बोलिजे त्याहूनि अनारिसें । परी तें श्रवणअभ्यासें । पाविजे ब्रह्म ॥७॥

ब्रह्म असे आहे, तसे आहे असे शब्दांनी कितीही सांगितले, तरी त्याचा अनुभव त्या वर्णनापासून वेगळाच असतो. पण श्रवण, मनन व निदिध्यासनाने त्याचा अनुभव येतो. ॥७॥

ब्रह्मास नामें अनंत । परी तें ब्रह्म नामातीत । ब्रह्मास हेतदृष्टांत । देतां न शोभती ॥८॥

ब्रह्मवस्तूला कैवल्य, साक्षी इ. विशेषणे व सगुण ब्रह्माला रामकृष्णादी अनेक नावे असली तरी ते निर्विशेष व नामातीत आहे. ब्रह्म समजण्यासाठी एखादा दृष्टान्त देता येत नाही. कारण त्यासारखी दुसरी वस्तू नाही. ॥८॥

ब्रह्मासारिखें दुसरें । पाहातां काय आहे खरें । ब्रह्म दृष्टांतउत्तरें । कदा न साहे ॥९॥

विवेक दृष्टीने पाहिले तर ब्रह्मासारखी दुसरी सत्य वस्तू नाही. म्हणून त्याला एकही दृष्टान्त सापडत नाही. ॥९॥

श्लोक ॥ यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ॥१०॥

श्लोकार्थ— जेव्हा आत्मानुभवाची वेळ येते तेव्हा वाणी व मन त्याचा अनुभव न घेताच निवृत्त होतात.

जेथें वाचा निवर्तती । मनासी नाहीं ब्रह्मप्राप्ती । ऐसी बोलिली श्रुती । सिद्धांतवचन ॥१०॥

‘जेथे वाणी निवृत्त होते किंवा थांबते व मनाने ब्रह्मानुभव येत नाही’ असा श्रुतीचा सिद्धान्त आहे. ॥१०॥
कल्पनारूप मन पाहीं । ब्रह्मी कल्पनाचि नाही । म्हणौनि वाक्य कांहीं । अन्यथा नव्हे ॥११॥

कल्पना हेच मनाचे स्वरूप आहे. ब्रह्म ‘अमन’ (मुंडक) असल्याने तेथे कल्पना नाही हे श्रुतिवाक्य यथार्थ आहे. ॥११॥

आतां मनासि जें अप्राप्त । तें कैसें होईल प्राप्त । ऐसें म्हणाल तरी कृत्य । सद्गुरुविण नाही ॥१२॥

जे मनाने जाणता येत नाही ते कसे जाणावे असे जर तुम्हाला वाटेल तर त्याचे उत्तर श्रीगुरुकृपेने सापडते. ॥१२॥
भांडारगृहे भरलीं । परी असती आडकिलीं । हातास न येतां किली । सर्व हि अप्राप्त ॥१३॥

कोठीच्या खोल्यांत भरपूर सामान आहे, पण त्यांना जर कुलुपे लाविली असतील तर किल्ल्या मिळेपर्यन्त ते सामान असूनही मिळत नाही. ॥१३॥

तरी ते किली ते कवण । मज करावी निरूपण । ऐसा श्रोता पुसे खूण । वक्तयासी ॥१४॥

तेव्हा श्रोता म्हणतो की ती किल्ली कशी व कोणाकडे असते ते मला तुम्ही समजावून सांगा. ॥१४॥
सद्गुरुकृपा तेचि किली । जेणें बुद्धि प्रकाशली । द्वैतकपाटें उघडलीं । येकसरीं ॥१५॥

सद्गुरूंची कृपा हीच ती किल्ली असून त्यामुळे बुद्धीत ‘मी ब्रह्म आहे’ या अनुभवाचा प्रकाश पडतो व द्वैताच्या भ्रमाने भरलेली कपाटे ओस पडतात. ॥१५॥

तेथें सुख असे वाड । नाहीं मनास पवाड । मनेंविण कैवाड । साधनाचा ॥१६॥

त्या अनुभवात अपूर्व व अपार सुख आहे. त्या सुखासाठी विषयसुखाप्रमाणे मनाची गरज नसते. सर्व साधनांचे अन्तःकरणनिवृत्ती हे वर्म आहे. ॥१६॥

त्याची मनेंविण प्राप्ती । किं वासनेविण तृप्ती । तेथें न चले वित्पत्ती । कल्पनेची ॥१७॥

साधनकाळी मन निवृत्त होताच आत्मानुभव येतो. सामान्य जीवाची तृप्ती वासनापूर्तीवर अवलंबून आहे. आत्मतृप्ती अशी नाही. सर्व अध्यात्मशास्त्र कृत्रिम असून आत्मानुभवकाळी तेही उरत नाही. (विज्ञातेऽपि परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ॥विवे. चूडा) ॥१७॥

तें परेहूनि पर । मनबुद्धीअगोचर । संग सोडितां सत्वर । पाविजेतें ॥१८॥

ब्रह्म परावाणीचे प्रकाशक असून मन व बुद्धीला त्याचा अनुभव येत नाही. वाणी व अन्तःकरण यांचा संग सोडताच ते ताबडतोब अनुभवाला येते. ॥१८॥

संग सोडावा आपुला । मग पाहावें तयाला । अनुभवी तो या बोला । सुखावेल गा ॥१९॥

आपुला म्हणजे जीवभावाचा संग सोडून आत्मानुभव घ्यावा. अनुभव घेतलेल्याला या बोलण्याचे रहस्य समजून तो मान डोलावेल. ॥१९॥

आपण म्हणजे मीपण । मीपण म्हणजे जीवपण । जीवपण म्हणजे अज्ञान । संग जडला ॥२०॥

आपण = मीपणा. मीपणा = जीवभाव. जीवभाव = अज्ञान. या अज्ञानाचे आत्म्यावरील आवरण हाच त्याचा संग. ॥२०॥
सोडितां तया संगासी । ऐक्य होये निःसंगासी । कल्पनेविणप्राप्तीसी । अधिकार ऐसा ॥२१॥

हे आवरण निघताच जीव व निःसंग आत्मा यांचे मूळचे असलेले ऐक्य जणू पुन्हा होते. अज्ञानरूप कल्पना सोडताच जीव मोक्षाला पात्र होतो. ॥२१॥

मी कोण ऐसें नेणजे । तया नाव अज्ञान बोलिजे । अज्ञान गेलियां पाविजे । परब्रह्म तें ॥२२॥

‘मी कोण आहे’ याचे खरे उत्तर माहीत नसणें हेच अज्ञान. ते उत्तर मिळून अज्ञान गेले की ब्रह्मानुभव येतो. ॥२२॥

देहबुद्धीचें थोरपण । परब्रह्मीं न चले जाण । तेथें होतसे निर्वाण । अहंभावासी ॥ २३ ॥

‘मी देह आहे’ हा अनन्त जन्मात दृढ झालेला निश्चय तसाच आहे तोपर्यन्त ‘परब्रह्म मी आहे’ हा अनुभव येणे शक्य नाही. कारण त्या अनुभवात अहंवृत्ती शिल्लक राहत नाही. ॥२३॥

उंचनीच नाहीं परी । राया रंका येकिच सरी । जाला पुरुष अथवा नारी । येकचि पद ॥ २४ ॥

त्या अनुभवामध्ये लौकिकातील लहान-मोठेपणाला वावच नाही. राजा, भिकारी, पुरुष व स्त्री यांचा अनुभव एकच. ॥२४॥

ब्राह्मणाचें ब्रह्म तें सोंवळें । शूद्राचें ब्रह्म तें वोवळें । ऐसें वेगळें आगळें । तेथें असेचिना । २५ ॥

ब्राह्मणासाठी ब्रह्म सोवळे व शूद्रासाठी ते ओवळे असते असे नाही. हा भेदभाव तेथे नाही. ॥२५॥

उंच ब्रह्म तें रायासी । नीच ब्रह्म तें परिवारासी । ऐसा भेद तयापासीं । मुळिंच नाहीं ॥ २६ ॥

राजाला उच्चप्रतीच्या व सेवकांना हलक्या प्रतीच्या ब्रह्माचा अनुभव येतो असे नाही. अशी प्रतवारी ब्रह्माला नाही. ॥२६॥

सकळांसि मिळोन ब्रह्म येक । तेथें नाहीं हे अनेक । रंक अथवा ब्रह्मादिक । तेथेंचि जाती ॥ २७ ॥

सर्व जडजीव सृष्टीसाठी ब्रह्म एकच आहे. ब्रह्मवस्तूत विविधता नाही. रंक किंवा ब्रह्मदेव हे दोन्ही प्रलयकाली ब्रह्माच्या अव्यक्त मायेत लीन होतात किंवा मोक्षकाळी ब्रह्मरूप होतात. ॥२७॥

स्वर्ग मृत्यु आणि पाताळ । तिहीं लोकींचे ज्ञाते सकळ । सकळांसि मिळोन येकचि स्थळ । विश्रांतीचें ॥ २८ ॥

स्वर्गादी तिन्ही लोकांमध्ये असलेल्या विवेकी जनांना मोक्षप्राप्तीने मिळणाऱ्या विश्रांतीचे ब्रह्म हेच ठिकाण आहे. ॥२८॥

गुरुशिष्या येकचि पद । तेथें नाहीं भेदाभेद । परी या देहाचा समंध । तोडिला पाहिजे ॥ २९ ॥

श्रीगुरू व सत्शिष्य यांनाही एकच ब्रह्मानुभव येतो. पण शिष्याने देहतादात्म्याला झुगारले पाहिजे. गुरू श्रेष्ठ व शिष्य कनिष्ठ म्हणून अनुभवात भेद नाही. ॥२९॥

देहबुद्धीचा अंती । सकळांसि येकचि प्राप्ती । येक ब्रह्म द्वितीयं नास्ति । हें श्रुतिवचन ॥ ३० ॥

‘मी देह’ ही बुद्धी संपताच सर्वांना एकच ब्रह्मानुभव येतो. ‘ब्रह्म एकमेव अद्वितीय आहे’ असे श्रुती सांगते. ॥३०॥

साधु दिसती वेगळाले । परी ते स्वरूपी मिळाले । अवघे मिळोन येकचि जाले । देहातीत वस्तु ॥ ३१ ॥

साधूंची शरीरे, स्वभाव, कार्यपद्धती, लौकिक परिस्थिती, कपडे, सामाजिक दर्जा, संप्रदाय इ. भिन्न असले तरी ते सर्व ब्रह्मरूप म्हणजे ब्रह्मच असतात. ते सर्वजण देहातीत वस्तूशी ऐक्य पावलेले असतात. ॥३१॥

ब्रह्म नाहीं नवें जुनें । ब्रह्म नाहीं अदिक उणें । उणें भाविल तें सुणें । देहबुद्धीचें ॥ ३२ ॥

ब्रह्म ताजे किंवा शिळे नाही. कमी किंवा अधिक नाही. ज्याला त्यात अशा उणिवा दिसतात तो देहबुद्धी जबर असलेला कुत्राच समजावा! ॥३२॥

देहबुद्धीचा संशयो । करी समाधानाचा क्षयो । चुके समाधानसमयो । देहबुद्धीयोगें ॥ ३३ ॥

‘मी देह’ या निश्चयामुळे अध्यात्मशास्त्राविषयी शंका येतच राहून समाधान होत नाही. मानवी जन्मातच असे समाधान होण्याची संधी असते. ती देहबुद्धीमुळे हुकते. ॥३३॥

देहाचें जें थोरपण । तेंचि देहबुद्धीचें लक्षण । मिथ्या जाणोनि विचक्षण । निंदिती देहो ॥ ३४ ॥

देहबुद्धीमुळे देहाला अवास्तव महत्त्व दिले जाते. त्यावर अतिप्रेम जडते. विवेकी लोक देहाचे मिथ्यात्व जाणून तो

तुच्छ समजतात. ॥३४॥

देह पावे जंवरी मरण । तंवरी धरी देहाभिमान । पुन्हा दाखवी पुनरागमन । देहबुद्धि मागुती ॥३५॥

‘मी देह’ ही बुद्धी देह जिवन्त असेपर्यन्त टिकून मरणानंतर तीच देहबुद्धी पुन्हा पुन्हा जन्ममरणांच्या चक्रात अडकवते. ॥३५॥

देहाचेनि थोरपणें । समाधानासी आलें उणें । देहो पडेल कोण्या गुणें । हें हि कळेना ॥३६॥

देहासक्तीमुळे समाधान बिघडून जाते. आत्मसुखाचे सहज समाधान लाभत नाही. शिवाय देह कोठे, कसा व केव्हा मरण पावेल हेही कळत नाही. अस्वस्थता राहते. ॥३६॥

हित आहे देहातीत । म्हणौनि निरोपिती संत । देहबुद्धीने अन्हित । होंचि लागे ॥३७॥

देहाशी असंगत्वाने असणाऱ्या आत्मलाभातच शाश्वत हित आहे. म्हणूनच देहबुद्धीत सर्व प्रकारे अनहित आहे असे संत सांगतात. ॥३७॥

सामर्थ्यबळें देहबुद्धी । योगियांसि तेहि बाधी । देहबुद्धीची उपाधी । पैसावों लागे ॥३८॥

कुंडलिनी योगामुळे लाभणाऱ्या सिद्धीमुळे योग्यांची देहबुद्धी सामान्य माणसाहून अधिक बळकट होते. ‘मी सिद्ध’ ही भर पडते. ॥३८॥

म्हणौनि देहबुद्धि हे झडे । तरीच परमार्थ घडे । देहबुद्धीने विघडे । ऐक्यता ब्रह्मीची ॥३९॥

म्हणून देहबुद्धीचा बाध झाला तरच परमार्थ (मोक्ष) साधतो. देहबुद्धीने जीवाचे ब्रह्माशी असलेले मूळचे ऐक्य बिघडते. ॥३९॥

विवेक वस्तूकडे वोढी । देहबुद्धि तेथुनि पाडी । अहंता लाऊन निवडी । वेगळेपणें ॥४०॥

विवेकामुळे अन्तःकरणवृत्तीची धाव आत्मस्वरूपाकडे होते. देहबुद्धीमुळे ती मागे येते व नंतर अहंकाराचे साम्राज्य पसरून आत्म्यापासून वेगळेपणा दृढ होतो. ॥४०॥

विचक्षणें याकारणें । देहबुद्धि त्यजावी श्रवणें । सत्यब्रह्मीं साचारपणें । मिळोन जावें ॥४१॥

म्हणून शाश्वत हितासाठी शहाण्याने अध्यात्मशास्त्राच्या परंपरायुक्त श्रवणाने देहबुद्धी सोडून सत् स्वरूप ब्रह्माशी दृढ ऐक्य साधावे. ॥४१॥

सत्यब्रह्म तें कवण । ऐसा श्रोता करी प्रश्न । प्रत्योत्तर दे आपण । वक्ता श्रोतयासी ॥४२॥

यावर श्रोता विचारतो की सत् ब्रह्म कसे असते? तेव्हा वक्ता श्रोत्याला उत्तर देतो- ॥४२॥

म्हणे ब्रह्म येकचि असे । परी तें बहुविध भासे । अनुभव देहीं अनारिसें । नाना मतीं ॥४३॥

ब्रह्म वस्तुतः एकच आहे. परंतु निरनिराळ्या संप्रदायात अभ्यासपद्धती वेगळ्या असल्याने त्याचे बाबतीत अनेक प्रकारे सांगितले जाते व तसे निश्चय होतात. ॥४३॥

जें जें जया अनुभवलें । तेंचि तयासि मानलें । तेथेंचि त्याचें विस्वासलें । अंतःकर्ण ॥४४॥

ज्यांचे जसे निश्चय करून दिले जातात त्यांना तेच योग्य वाटते व त्यांची त्याप्रकारे श्रद्धा तयार होते. ॥४४॥

ब्रह्म नामरूपातीत । असोनि नामें बहुत । निर्मळ निश्चळ निवांत । निजानंद ॥४५॥

वास्तविक ब्रह्माला नामे व रूपे नाहीत. तरी सगुण ब्रह्म अनेक नावांनी ओळखले जाते. त्याचबरोबर निर्गुण ब्रह्मालाही निर्मळ, अढळ, शांत, स्वानंद अशी विशेषणे देतात. ॥४५॥

अरूप अलक्ष अगोचर । अच्युत अनंत अपरांपर । अदृश्य अतर्क्य अपार । ऐसीं नामें ॥४६॥

नादरूप ज्योतिरूप । चैतन्यरूप सत्तारूप । साक्षरूप सस्वरूप । ऐसीं नामें ॥४७॥

सुन्य आणी सनातन । सर्वेश्वर आणी सर्वज्ञ । सर्वात्मा जगजीवन । ऐसीं नामें ॥४८॥
 सहज आणी सदोदित । शुद्ध बुद्ध सर्वातीत । शाश्वत आणी शब्दातीत । ऐसीं नामें ॥४९॥
 विशाल विस्तीर्ण विश्वंभर । विमळ वस्तु व्योमाकार । आत्मा परमात्मा परमेश्वर । ऐसीं नामें ॥५०॥
 परमात्मा ज्ञानघन । येकरूप पुरातन । चिद्रूप चिन्मात्र जाण । नामें अनाम्याचीं ॥५१॥

रूपरहित, अन्तःकरणवृत्तीचा विषय न होणारे, ज्ञानेंद्रियांना न कळणारे, अढळ, अन्तरहित, निरपेक्ष व्यापक, रूपरहित, तर्काने न कळणारे, पलीकडचा काठ नसणारे, नाद, ज्योती, चैतन्य, सत्ता, साक्ष, सस्वरूप इ. प्रकारचे, शून्य, सनातन, सर्वेश्वर, सर्वज्ञ, सर्वात्मा, जगज्जीवन, सहज, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, सर्वातीत, शाश्वत, शब्दातीत, विशाल, विस्तीर्ण, विश्वाच्या आतबाहेर भरलेले, विमळ, वस्तु, गगनोपम, आत्मा, परमात्मा, परमेश्वर, ज्ञानघन, एकरूप, सनातन, चिद्रूप, चिन्मात्र इ. प्रकारे निर्विशेष ब्रह्माची विशेषणे सांगतात. (यात ब्रह्माची स्वरूपलक्षणे व तटस्थ लक्षणे सांगितली आहेत. विशेषण व लक्षणांना समर्थ नामे म्हणतात) ॥४६ ते ५१॥

ऐसीं नामें असंख्यात । परी तो परेश नामातीत । त्याचा करावा निश्चितार्थ । ठेविलीं नामें ॥५२॥

अशी असंख्य लक्षणे व विशेषणे आहेत. पण ब्रह्म लक्षणातीत व निर्विशेष म्हणून नामातीत आहे. ब्रह्माचे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी ती सांगितली. ॥५२॥

तो विश्रांतीचा विश्राम । आदिपुरुष आत्माराम । तें येकचि परब्रह्म । दुसरें नाही ॥५३॥

जीवाला विश्रान्तीसाठी शान्तब्रह्माशी एक व्हावे लागते. तेच आद्यपुरुष व आत्माराम असून दुसरे काहीच तसे नाही. ॥५३॥

तेंचि कळायाकारणें । चौदा ब्रह्मांचीं लक्षणें । सांगिजेती तेणें श्रवणें । निश्चयो बाणे ॥५४॥

त्या ब्रह्माविषयी परिपूर्ण व निःसंदिग्ध कल्पना यावी म्हणून लक्षणांनुसारे ब्रह्माचे चौदा कल्पित प्रकार सांगू. ती ऐकली असता त्याच्या स्वरूपाचे पूर्ण परोक्ष ज्ञान होते. ॥५४॥

खोटें निवडितां येकसरें । उरलें तें जाणिजे खरें । चौदा ब्रह्मं शास्त्राधारे । बोलिजेती ॥५५॥

मायिक तत्त्वे बाजूला काढताच उरते ते सत्य असते. त्यासाठी शास्त्रांचा आधार घेऊन चौदा ब्रह्मे सांगू. ॥५५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'ब्रह्मनिरूपणनाम' समास दुसरा
 गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'ब्रह्मनिरूपण' नावाचा दुसरा समास समाप्त